

Bíráló tanár:

H. Balázs Éva / ELTE BTK /

Bertalan László / HKKE /

A mezőváros és a regionális, illetve világ-
gazdasági rendszer összefüggése

- Gondolatok Nagykőrös fejlődéséhez -

S Z A K D O L G O Z A T

Fonyócs Péter
tanár A szak

1979

Várnai Gábor
történelem-népművelés-szociológus

Tartalom

	Oldal
I. Bevezetés	1
Jegyzetek	3
II. Előidők - Genesia	
1. A közvetlen termelés rendszere	4
2. A termelés társadalmi megszerveződése	14
3. A modern világgazdasági rendszerbe való betagozódás első fázisa	26
4. Következtetések	32
Jegyzetek	40
III. A török hódoltság kora	
1. A közvetlen termelés	49
2. Társadalmi szerveződés	72
3. A civilváros és a világgazdaság viszonya	83
4. Következtetések	99
Jegyzetek	102
IV. A 18. századi átalakulás	
1. A föld	118
2. A földesur	120
3. A birodalom	122
4. Az ország	128
5. A város	145
Jegyzetek	168
V. Összefoglalás	188
VI. Kitekintés	194
Idézett művek címeinek feloldása	197
Függelék	1
Jegyzetek	14-20

[201]

[206]

14-20 [20-234]

I. Bevezetés

Ez a dolgozat a mezőváros fejlődését próbálja meg elemezni, kialakulásától felbomlásának kezdetéig, a 19. század első feléig. A mezőváros kategóriája azonban igen elmosódott és különböző tartalmakat hordoz. A mezőváros jelenthet agrárvárost, "elmaradott" várost, földesuri várost, oppidumot, agrár-kereskedelmi központot, állattenyésztő civisvárost, bortermelő mezővárost és tanyás mezővárost.

Ebben a zűrzavarban rendet teremteni csak úgy lehet, ha nem az egyes jellemző sajátosságokat emeljük ki, nem az egyes mozzanatok elemzésével próbáljuk megmagyarázni ezt a komplex jelenséget, nem is egyszerűen egymás mellé helyezzük az egyes oldalakat, hanem mint szerves egészet fogjuk fel a mezővárost.

Mindenesetre rögtön megállapíthatjuk, hogy a mezővárosi fejlődés útja sajátosan eltér az "európai" városétól, nem jellemző rá a feudális város és falu kölcsönösen meghatározó viszonya. Termelése tudniillik alapvetően agrár jellegű. Így a területi munkamegosztás rendszerében a mezőváros nem reprezentálja egy adott vidék ipari centrumát, s ennél fogva nem önálló egység, része egy nagyobb egységnek, egy nagyobb régió munkamegosztási rendszerének.¹ Mindazonáltal ez a nagyobb régió is valaminek a részét, s ez a valami lehet egy birodalom, vagy egy világ - az újkorig az európai világ. A területi munkamegosztás

rendszerének egyes régiói sajátos "fejlődési utakat" reprezentálhatnak, s maguk is változhatnak a térben és az időben. "Fejlődési modell", "út" - az adott korszakban /az ipari kapitalizmus korszakáig/ csak kettő van: egy klasszikus, feudális "út", és egy nem-európai, tradicionális "út".

A lényeg itt tehát az, hogy a mezővárost nem érthetjük meg önmagától, de a legkisebb befoglaló egységtől sem, minthogy az is része valamely nagyobb egységnek. Ez a viszony azonban történelmileg termelődik ki és alakulása történelmi folyamat.

A mezővárost azonban csak a nagyobb egység felől szemlélhetjük meg, mert így éppen a mezőváros fog eltűnni a vizsgálatból.

Ezért a vizsgálatnak több egysége kell, hogy legyen, melyek maguk is változnak. A kifejtést ezért a következőképp kell tagolnunk:

/1/ Előidők - genesis. A korszak a "hosszu 16. századdal ér véget. A vizsgálatnak három egysége lesz: maga a mezőváros, az ország és a "hosszu 16. században" kialakuló európai világgazdasági rendszer előformája, amelyet jelen esetben a délnémet tüke képvisel.

/2/ A török hódoltság kora. A korszak a 17. század végétől ér véget, ami azonban az Alföldön csak a török kiűzésével kezdődik meg. A vizsgá-

latnak két egysége lesz: maga a mezőváros és az európai tökéletes világgazdasági rendszer. Ekkor teljesedik ki a mezőváros fejlődése.

/3/ A 18. századi átalakulás. A korszak az átmenet kora, a stagnáló mezővárosi fejlődés vizsgálatakor négy egységet alkalmazunk: a mezőváros, az ország, a Habsburg Birodalom és az európai világgazdasági rendszer. Ez utóbbi létezésként csak "negatív" egység, ugyanis a korszak a merkantilista elzárkózás kora.

Mindaz magát a mezővárost illetően a prekapitalizmus kora. Az ezután következő, 19. századi folyamatok a régió /Magyarország, Alföld/ ipari kapitalizmus-kori fejlődéséhez tartoznak, ami azonban már kivül esik e dolgozat keretein.

A mezőváros, melynek fejlődését vizsgálni fogjuk, Nagykőrös lesz. A Három Város közül - melyek a mezővárosi fejlődés leginkább "modellszerű" változatát képviselik - ugyanis Nagykőrös járja a fejlődés "legkiegyensúlyozottabb" útját, ez a város maga a típus jeleit.²

Jegyzetek

- 1 "A város fejlődésének e sajátos, agrárszervezett mezővárosi útja egyike azoknak a jelenségeknek, melyek előrevetítik a nyugat- és kelet-európai fejlődés útjának későbbi eltérését, gyökereit, első jeleit az egy évszázaddal később kibontakozó folyamatoknak. Éppen ezért a várostörténet művelése - s ezen belül a mezővárosi probléma feltárása - a sajátos közép-kelet-európai fejlődés kutatásának

egyik kulcskérdésévé vált." - Bácskai, p. 9.

- 2 "... külön kisebb család a három város: Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd. Ezekben egyesülnek az alföldi agrárvárosok összes vendégei... Nagykőrös ... ma is eredeti pályáján mozog, s ebben a minőségben változik." - Erdei, Haj, Nagykőrös, p. 109. Vö.: Erdei, Futóhomok, pp. 70-71.

II. ELŐDÖK - GENEZIS

1. A közvetlen termelés rendszere

Majláth Jolán Nagykőrösről írt kimerítő monográfiájában¹ a várost érintő első okleveles kutatóként egy 1382-es királyi oklevelet említ, melyben Erzsébet a Háromvárost saját birtokaként említi. 1943 óta azonban a további kutatások lehetővé tették, hogy egészen 1266-ig visszatekintsünk.

Makkai László, a mezővárosi földhasználat kialakulásáról írt tanulmányában² a Badr-Kalán nemzetségbeli Nána ispán 1266-ban kelt végrendeletét elemzi. Ebben szó esik "Kalanquerus" /Kalánköröse/ nevű erdejébenélévő "rész"-ről, "kasszlókkal és földdel". Az oklevél megerősítő 1276-os pápai oklevélben is találhatunk említést egy "Quenrus" nevű faluról, mégpedig tartozékaival együtt. Az eltelt 10 év alatt a "rész" "falu"-vá változott - legalábbis a pápai oklevélben. Makkai László az okleveles forrásanyag tanulmányozása során arra a következtetésre jutott, hogy ez a bizonyos "rész" nem más, mint a későbbi Nagykőrös helyén létrejött első település.³ A Kalánköröse nevű erdőbenélévő "rész" a Badr-Kalán nemzetség "Tölgy" nevű falujának volt irtásföldje, "kasszlókkal és földdel". Az új település - Körös - jelentősége a továbbiakban oly

mértékben növekedett meg, hogy tulszárnyalta a telepítő falust /a forrásokban a "Festről Tulgy felé vezető út" helyett már "Festről Körös felé vezető út"-ról történik említés.⁴

Am 1256-ot megelőző korokra vonatkozólag csak általánosításokban mozgathatunk. A honfoglalás során a Duna-Tisza-küsz nem települt be, gyápi maradt. Az államszervezés során a királyi vármegyeszervezet részévé vált területeken már megjelentek az első települések, feltehetően a Tulgy-ház hasonló megtelepedett falvak formájában. A tatárjáráskor Nagykörös is elpusztul, egyes vélemények szerint⁵ és egész Alföld. A pusztulás után a Nagyköröst környező települések közül csak Hydrapát épül fel újra; új kuntelepként keletkezik viszont Túrta, Kocsér és Ártos /ez utóbbi határa a 15. században beolvad Körösbe/.⁶

A Három Város területe jó ideig királyi birtok marad. 1390-ben azonban már nagybirtokos birtok, e mint ilyen, egyúttal várhely is.⁷

Néhány tulajdonjogi változás után /Zsigmond eladlogosítja a várost/ Nagykörös oppidumként emelkedik; az ezt tanúsító első oklevél 1467-re datálható.⁸

Oppidum, megyeváros. E két fogalom igen sok vitára adott alkalmat. /A különböző álláspontok a későbbiekben ismertetésre kerülnek./ A kérdéskör igen

sokrétű. Ahhoz, hogy behatóbban vizsgálhassuk, először megkíséréljük, hogy néhány statikus kritérium szerint némi képet alkossunk Körös oppidumról - vagy Körös mezővárosról; a két kifejezés nem biztos, hogy ugyanast jelent. E kritériumok a következők lesznek: /1/ Űkológia, /2/ határhasonlat, /3/ településszerkezet, /4/ termékstruktúra, /5/ ipar, /6/ társadalomszerkezet, /7/ jogi viszonyok - jogállapot.

/1/ Körös környékén a talaj homokos, de a táj változatos felszíni formákat mutat. A város a legkedvezőbb ponton települt. Ezen a helyen érintkezik a Körös-ár, a füves legelő, s a Körös-ár is itt folyik, melynek vizenyős árterén rétek-kasszák találhatók. A várostól délre terül el a "Fekete", jóminőségű termőtalaj. A táj mindazonáltal megtehetősen nélkülözi a városképes energidát, de - mint ahogy Erdei Ferenc is megállapítja - még a "... vásár, illetve forgalmi helyre települt mezőváros sem két eltérő táj találkozásai vonalán áll, hanem ugyanazon jellegű és természetű vidék belső forgalmi útjainak a találkozási pontján. Így is azonban még csak a [mezővárosok] kisebb részlei dicsekedhet földrajzi energiával."⁹ Ez az együttes azonban lehetőséget nyújtott egy - a telki-rendszerrel eltérő határhasonlati mód kialakulásra

- de ez csak lehetőség volt.

/2/ A mezőváros kutatói kivétel nélkül egyetértének abban, hogy a mezőváros határhasználatát gyökeresen eltér a falvak /jobbágyfalvak/ telkes, az osztó földközösség által szabályozott határhasználatától. Mindazonáltal az új határhasználat kialakulásának ideje, mikéntje északjellegesen nem teljességgel világos.¹⁰ Annyi azonban bizonyos, hogy a 16. században már egyértelműen elkülönülnek egymástól a határ üvei; a belső határban akolrendszer, belső legelő-övet, kisebb-kisebb "mezei kerteket" találunk, végül a város által megszervezett pusztákban félrideg nagyállattenyésztést.¹¹ A belső övezetben megvannak a nyomai az osztó földközösségnek¹² /"ház után való rétek"/, de lényegében érvényesül a szabad foglalkozás rendje, a magántulajdon felé mutatkozó fejlődési tendencia. A külső, pusztá-övben, illetve a mezei kertek övében a szabad foglalkozás tulajdonképpen akadálytalan. /A mezővárosi határhasználatról később még részletesebben írunk./ A lényeg tehát az, hogy a mezővárosban nem érvényesül a birtokos telki-rendszer, ennek helyébe egy kettős határhasználat lép, melyben a 14. század közepén már a "magányföldök" rendszere dominál.¹³ Ez a határhasználati mód természetesen rányomja bélyegét a település-szerkezetre is.

/3/ Györfy István, a magyar tanyát vizsgálva, erre a megállapításra jutott, hogy a jelenség a nomád periódusra vezethető vissza: "Nem a nomád, hanem a földművelő nép szokott együtt lakni jószágaival... Ez a kétféleképp település akkor is megmaradt, mikor a sátor helyett már kezdetleges házak, vagy kunyhók építenek a faluval illepedő téli szállásra."¹⁴ Erdei Ferenc a "Magyar város"-ban két alapformáját különbözteti meg a mezővárosnak: Egyrészt az ún. "kertes város"-t, másrészt pedig a "kuntelepet". A kertesváros a tatárjárás után kialakult település, melynek lényege az, hogy a gazdaság központja az, ahol a város körül, az akol-övezetben helyezkedik el, a lakó-magban csak házak vannak. A kuntelepen a házak mellett találhatjuk a gazdasági udvart is. "A fejlődés során belső szállásaikból hamarosan városok lettek, külső szállásaik csak sokára lettek falvak" - e a töröklakor után maguk is tanyarendszert fejlesztenek ki.¹⁵ A belső lakó-magot palánk veszi körül, egy nyílnak a kapuk, Magyarországon a két út felé, a Cegléd-Kecskemét, illetve a Pestre vezető út felé. A kertes zónán - az akolövön - túl következnek a belső legelő, illetve a szántó, azon túl a "mezei kertek" öve, legkívül pedig a külső legelő, a puszta. Ez utóbbi két övezetben időig-

lenes tartózkodásra szolgáló /külső gazdasági telep/ "szállások" találhatóak. "... míg a tatárjárás előtt Körös és a környező szállások ... laka, támaszpontok helyek lehettek, ... addig a tatárjárás utáni összehúzóerő révén új lakótelep keletkezett és körülötte anélkül alakult, olyan „kertes város”, mint amelyet a 17. századbeli Körös mutat.”¹⁶

/4/ Mint az előbbiekben már láthattuk, Nagykörös csekély energiájú, de változatos morfológiájú helyre települt. Ezek az ökológiai adottságok az egész Alföldön gyakorlatilag adva voltak. Kiszélesítve megvoltak a feltételei annak, hogy a nomád termelés - legelőgazdálkodás lényeges vonásaiban - fennmaradjon. Így az alföldi mestervárosok termelését a következők jellemezték a tárgyalt periódusban: lényegében az önellátás szintjére korlátozott gabonatermelés /a belső szántóterületen - Nagykörösön a "Feketén"/, valamint szőlőművelés és marhatenyésztés. Majlát, illetve a kecskeméti kutató Hornyák János egyaránt a 14. századra teszik a szőlőművelés kialakulását.¹⁷ A marhatenyésztés, mely a megelőző évszázadok során is dominált, gyorsan tér elő. A marhaszármazékok kapcsolatban itt csupán arra szorítkozunk, hogy rámutassunk:

A kunok betelepítésekor a "régi", kistestű szarvasmarha mellett feltűnt, s egyre nagyobb arányban ke-

zult tényezőkre a hosszussarvú, isletes, nagytestű marha. A magyar export zömét kitevő marhaforgalom ezeket az állatokat szállította a nyugati felvásárlásra.¹⁸

/5/ Körös, csigasy mint a többi oppidum, kereskedelmi centrum volt. Centrum abban az értelemben, hogy a környező vidéket látta el iparcikkekkel, s begyűjtötte a vidék kereskedelmi értékesítésére alkalmas árut. Belsőlegve némi ipar is megtelepedett palánkjai mögött. Ez az ipar azonban gyökeresen különbözött a szabad királyi városok céhesedő iparától. Tudniillik, maga az ipar /az általa előállított termékek/, de az iparosok sem váltak ki a mezőgazdaságból. Az iparúzó számarányát illetően Bácskai Vera a 15. század végén mintegy 20%-ra teszi a kézművesek arányát az oppidumokban, ami nem sokkal marad el a civitasok iparúzó lakosságának arányától. Ez az ipar azonban jellegét tekintve más minőséget képvisel, ugyanis a civitasok céhes ipara par excellence ipar, míg a mezővárosoké mezőgazdasági ipar. Bzenkívül a szakmák szerinti megoszlás is gyengébb; a civitasok 50-60-as szakmaszámához képest igen elmaradott, a falvak 2-3-as arányánál azonban mintegy 2-3-szor nagyobb, maximálisan a 20-at érheti el.¹⁹ Körösön

Horváth Zoltán megállapítása szerint - csak egyszerű falusi háziipar volt a 16. század előtt. "A legszükségesebb iparágakat egy pár kézműves, cőhenkívüli mester - szabó, kovács, varga, szűcs - képviselte, különösebb szakképzettség nélkül."²⁰

/6/ Kőrös társadalomszerkezetéről annyit kell elmondanunk, hogy a kezdeteitől fogva "liber" jobbgyokból állt. Eredetileg a gyepűn megtelepedett kúzsabadok alkották e társadalmat, később, a 14. század második felétől meggyorsuló bevándorlás során a praediumok servusai és libertinusai növelték meg a létszámot, a folyamatban egyre lényeges - de később elenyésző - okok mellett a nagy pestisjárvány is közrejátszott.²¹ Szabó István az oppidum lakosainak társadalmi állását a "parasitopolgár" /parasitbérló/, illetve a "polgári universitas" fogalommal közelíti meg.²² Erdői és Majlát egyaránt úgy ítéli meg a mezővárosi társadalmat, hogy az egy - a "felső, nyugatias" társadalom alatt kifejlődött /illetve: tovább fejlődött/ - "alsó", polgárparasiti, "nemzőcseregetti" közösség.²³ A belső rétegszéleket illetően Bócsai Vera sem tud általános képet adni az oppidumokról. Tény, hogy a regionális különbségek ellenére a vagyonos parasztagadók, illetve a szellőrek

aránya a falvakénál nagyobb volt az oppidumokban. Ez a tény nemcsak az oppidumok gyorsabb rétegződését utal-
mára utal, hanem arra is, hogy a falvak szellőrei az
oppidumokba érni nem tudtak /ugyanis civitasba vagyis híján
nem juthattak be/.²⁴ Még kell azonban jegyeznünk, hogy
a mesőváros társadalmában a "házas szellér" kategó-
ria megkülönböztetésének nincsen tulajdonképpen sok ér-
telme, ugyanis az "alsó, polgáris" társadalomban
már a 16. századra kifejlődött a földmegtulajdon.
A "házas szellér" itt azt a gondát jelentheti, aki-
nek háza más funduson áll. A szellérség sorába szá-
míthatjuk a hajdúkat és pézstörőket is, csakugy mint
a nagygazdák cselédjeit.

/7/ Végül röviden a jogviszonyokról. Nagykőrös -
mint láttuk - 1467 előtt oppidum volt. Mint ilyen,
kollektíve adózik földesurának, mégpedig pénzben -
lakói taxás jövedelmek. Mindazonáltal a földesuri
jog csak a háztelkekre vonatkozik, a fundusokra,
míg a határra nem. A város szabadon választja bi-
ráit, önálló igazgatása van, várhely, s feltehetően
- a többi oppidum mintájára - gyakran kap harmincad-
mentességet. Mindemellett - a 15. századra legalábbis
bizonyosan - létezik egy "polgáris" jogrend, mely
végülis a felső, országszerte jogrend alatt működik meg.

E "civisjog" alapvető eleme a "magányföld", ami nem más, mint a "mezei kert". A "mezei kertek" egy része - az ún. "őstől hagyott földek" - , csakugy mint a szarvasmarha, a 16. századra gyakorlatilag már magántulajdonná válik, s mint ilyen, szabadon adható-vehető. A mezei kerteken kívül magántulajdonban vannak még a szőlők is, ugyanígy a házak, azzal a megfontatással, hogy a fundus, melyen a ház áll, nem elidegeníthető /hiszen ez a földesuri jogviszony alapja/. Némely kaszálók és erdőrészek a későbbiek során a város kizárólagos tulajdonába mennek át.

Igen lényeges jegye a mezővárosoknak, hogy kivétel nélkül királyi vagy magánföldesuri nagybirtokon állnak. E tény nagy előnyt jelentett számukra, a nagybirtokos hatalma védelmet jelentett. A 16. század elejei jobbágyellenes törvényhozás során is viszonylag szabad maradt helyzetük: egyúttal között továbbra is szabad maradt a migráció, csak a falusi jobbágyok előtt zárultak be a mezőváros kapui.²⁵ Bár az oppidumok is kilencedkötelesek lettek, ezt vagy nem szedték be, vagy pedig egy összegben, illetve állandó nagyságu természetesen szolgáltatással váltották meg.²⁶

2. A termelés társadalmi megszerveződése

Az eddigiekből is kitűnhet, hogy az oppidumok fejlődése egy sor olyan különleges vonást mutat, melyek mindenképpen mélyebb vizsgálódást igényelnek. Ráadásul nem is egyszerűen oppidumokról van szó, hanem azoknak is egy különös válfajáról, az alföldiokről. Márpedig Erdei Ferenc jónak látta ezeket megkülönböztető elnevezéssel illetni: mezővárosok.²⁷ Hallárgas, hogy Erdei a "mezőváros" terminust a 20. századi mezőváros számára tartotta fenn, mégis úgy gondoljuk, hogy a jelenségkomplexum vizsgálatát a közép-korban kell kezdeni.

A mezőváros alföldi jelenség /a szőlőművelő mezővárosoktól eltekintünk a dolgozatban, mivel úgy tűnik, fejlődésük sok szempontból lényegesen különbözik az előbbiektől/. Ezért mindenképp röviden szemügyre kell vennünk az Alföld ökológiai viszonyait. Az Alföldön a napsütéses órák száma a Kárpátmedencében a legmagasabb /évi 2000 óra felüli/, a csapadék 500-600 mm között van. A talaj lúgos-homokos, a futóhomok kivételével /Kiskunság, Nyírség/ földművelésre alkalmas. A felszíni domborzati formákat illetően azonban meglehetősen egyhangú a kép: a Duna Pesttől Mohácsig mindössze 16 métert esik. Egy-

szóval lapos síkság, ahol a folyók szélesen szétterül-
nek, nagy értéket alakítanak ki. Az Alföldnek ezek a
jellegzetességei egyben meg is határozzák az ökoló-
giai viszonyokat /mármost a 19. századi folyószabá-
lyozásokat megelőzően/; lápos, mocsaras vidékről van
szó, sok és szűr vízfürdővel, rengeteg ártéri erdő-
vel, réttel. Nem is csoda, hogy a rómaiak a terüle-
tet a limesen túl hagyták. Az Alföldön a történelem
során mindig nomádok éltek: kelták, jünigok, vandá-
lok, ódok, avarok²⁸ - vagy legalábbis valószínűsít-
hető, hogy a földművelés minimális volt. Mint Majláth
megjegyzései, a Duna-Tisza közén nem volt földművelés,
a szlávok sem telepedtek meg ezen a vidéken.²⁹ De
nem telepedtek meg a térségben a honfoglaló magyarok
sem, a későbbi mozsáros-régió gyepűelve maradt. Ami-
kor a terület mégis benépesedett a nemzeti föld-
dekről kiszorult közszebedekkel, a településállászat
különleges formákat vett fel. Mint Makrai László
megállapítja, a Dunától keletre eső területeken
tovább fennmaradtak az árpádokori apró, mozgékony,
szabálytalan falvak, mint a hamarabb rendeződő Du-
nántúlon.³⁰ Mármost ezekről az apró, mozgékony fal-
vakról kiderül, hogy sajátos szerkezetűek van.³¹
Erdői - jelenkori észleléseket alkalmazva

/kirgizek/ - a honfoglaláskori településekről megállapítja, hogy ez a kétfős szállásrendszer "elvén" épült ki. A téli szállás a ligetes peremeken, az őr-
tér és a szárazabb mezőség szélére települt. Ezt a
tömör telepet az uni-öv /akol-öv/ vette körül, ahol
az állatokat teleltették, míg a nyári szállások a
mezőségen kaptak helyet. Egyes telepek nagyra nő-
tek, azonban "... voltak kisebb nemzeti szállások
is és hogy a nagyobbakból olykor-olykor kiváltak o-
lyan családi egységek és olyan kisebb téli szállások
is létesültek, amelyek kisebb határnak a legelteté-
sére támaszkodva, kisebb, kötetlenebb szállásegysé-
get hoztak létre."³² Makkai Lászlónak a Pest-megyei
településhálózatról adott elemzésével azonban tovább
finomíthatjuk ezt a képet.³³ Ezek az apró, mozgékony
falvak tulajdonképpen olyan telepek, melyek a szabad
talajváltó rendszer alapján rendszeresen változtatják
helyüket. A család /nagy család/ magul a vidék egy
pontján, művelés alá vesz egy darab földet /szántó/,
a fennmaradó részeket legelteti, melyek így felfris-
súlnak. A szántó kimerülése után továbbmennek; ez
azonban csak több év után következik be.

Hármozt a kérdés az, hogyan alakul át ez a rend-
szer mezővárossá, illetve mezővárosi földhasználatná?

Hofer Tamás, egy komparatistikai tanulmányban³⁴ felhívja a figyelmet arra, hogy a földrajzi lokalizáció - lakóhely/föld távolságvizsgálatok során kiderült, hogy a művelés intenzitása a településtől sugárirányban fokozatosan csökken.³⁵ Nyugat-Európában az intenzív művelés kiterjedtsége max. 4 km, de pl. a ~~korai~~^{körp} Közép-Angliában a falvak átlagos távolsága nem haladta meg az 1.8 km-t. Mindazonáltal ez a terület is megoszott infield-re és outfield-re; intenzív módon az infield-et művelték. Az outfield-en mezői kert-szerű ~~telep~~^{telep}telepek léteztek. Hoffmann Tamás pedig megjegyzi, hogy ez a település-rendszer /mely megkövetelte a földközösségen és a nagycsaládi gazdasági egységen alapuló határhasználatot - telekrendszer/ gyakorlatilag a neolitikumtól egészen az ipari forradalomig fennállt.³⁶ Gazdálkodás - Gordon Childe kifejezésével élve - "vegyes" /natúrál/ gazdálkodás volt, melyben a földművelés és az állattenyésztés érzékeny egyensúlya dominált. Ennek fő magyarázatát főlegében a földínségben kell kerennünk.

Hofer, előbb idézett tanulmányában a következőket írja: "Az átlagos lélekszámok és határmagyság vizsgálata alapján a tanyás Nagykőrösdel egy kate-

görögbe kerül Andalusia és Kasztília, Délolaszország, Szicília, európai Grossország, Fekete-tenger és Kaukázus 2000-től déli sávja.³⁷ Ez a kategória az "örök határ agrárvárosok" kategóriája. Jellemzőik: kizárólagosan agrártermelés; agrárkoncentráció, a koncentrációk között üres hézagok, erős társadalmi rétegződés, az "agrárproletariátus" /földtelen szellők/ nagy részaránya; extenzív határhasználat, ebből következően mozgékony, nagy hatóugara művelési rendszerek /szűk tartáléktelepülések/; a nők kimaradnak a külső területen végzett munkából.³⁸ Habár Hófer időben nem helyezi el pontosan a jelenséget, úgy hisszük, lényegében az volt a helyzet a középkori Alföldön is - legalábbis a csúcs megvoltak.

Az Alföld azonban Nem Ázsia. Tudnillik régebb volt egy feudális államtartalom. Azaz lakói nem a szabad nomádok életét éltek; vonatkozott rájuk az istváni országépítő törvények és ekeik egész sora. Még pontosabban: létezett földmegtulajdon - legalábbis nem csak "tisztá ázsiai" földtulajdonformák léteztek.

Márkus István ugyan a szántóföldi tanyák létrejöttét köti a földmegtulajdon kialakulásához,³⁹ azonban ennek csúcsa már a 14. század közepén kimutatható, a "magányföldök" formájában /Anjou-kor/.

Mivel a szakkiradalom a népességkoncentrációt /ahonnan a "magányföld"~~ok~~ szabad foglalkozás megtörténik/ egy-⁴⁰ értelműen a pusztasodás jelenségekörébe utalja, néhány szó erejéig ki kell térni e fogalmakra.

Mint Hoffmann Tamás rövid, de mélyreható elemzésében írja: A koraközépkori "vegyes gazdaság" nyugaton a mezőgazdasági forradalom nyomán bomlásnak indult. Ez a folyamat igen sokrétű volt. A népességnövekedés szinte mindenütt megnövekedett. A birtokelap-
rósítás során a parasztság elszegényedett, ami viszont további népességnövekedésre vezetett. A lakosság elmenekült a falvakból, a termelés területe megnőtt, mégpedig a szántóművelésre alkalmas területeken a hagyományos módon /klima, talajviszonyok/, ahol ez nem volt lehetséges, monokultúrák indultak fejlődésnek.⁴¹ Az extenzív fejlesztés az irtásföldek megszorodásával, a nentelki állományú földek, a bérletek elterjedéséhez vezetett. A "hozamaiban megemelt" mezőgazdasági termelés feleslegét azonban el kellett helyezni: ez a piac a városok piaca lett. Megindult a parasztság elvándorlása a városba, ahol szintén szükség volt munkaerejére /az iparai piac is kitérült/. A folyamat persze kétoldalus: a városfejlődés a paraszti differenciá-

lódás, árutermelés irányában hatott és vice versa, azt, megfogalmazhatjuk, hogy az aktív mozzanatok öp-
panásával a városfejlődés volt.

E folyamat során a parasztság járadékai pénz-
járadékká alakultak, s maguk a parasztok is szebb-
dobb helyzetbe kerültek. Gazdaságilag megerősödtek,
s megindult városba-áramlásuk. Ez a városba-áramlás
vezetett lényegében a pusztásodáshoz, amiben persze
egyéb tényezők /14. századi pestis, háborúk/ és fon-
tos szerepet játszottak.⁴²

Igen ugyan, hogy Wallerstein előbb idézett át-
tekintésében /42. lábjegyzet/ csak Lengyelorszáig
megy el, de a pusztásodás folyamata Magyarországon
is végbejött. Szabó István nagy nyomatékkal fejti
ki, hogy - habár a 14. századi pestis Magyarorszá-
gon is a nyugatéhoz hasonló jelenségeket produkált
/20-60 %-os településcsökkenés-vesztettség/ - a pusztá-
sodást Magyarországon sem szabad az "akcidentális
mozzanatok" számlájára írni.⁴³ A 15. században
ugyanis tovább folytatódott a koncentráció-pusztá-
sodás. Hakkai László a kérdést pest-megyei forrás-
anyagon vizsgálja.⁴⁴ Miután megállapítja, hogy az
ittani települések - a helynév-típusokból kikövet-
keztethetően - a 11.-14. század folyamán keletkeztek,

de a 14. században tömegesen pusztásodniak indultak. E települések közül két kategóriát emel ki: a -faluk és a -telek utótaggal képzetteket. A "-faluk" igen ritka, a negy pusztásodik el, ezzel szemben a "-telek" kivétel nélkül. Kimutatja, hogy "a -telek képzési helynevek ... a 13.-14. század fordulóján .... olyan szántóföldet jelentenek, mely egyuttal szálló és lakott mezőgazdasági telephely is."⁴⁵ A 14. század második felében a jelentés kettévállik "jobbágytelek-re" és "pusztatelekre". Mint már korábban utaltunk rá, az előzők folyamán az alvölgy "apró, mongórcs" településekkel népesült be, Makkai kimutatja, hogy a "telek" eredetileg éppen ezt a szabad talajt és legelőváltó-rendszerben művelt földdarabot jelentette. A jelentésváltozás viszont arról tanúskodik, hogy itt valami más történt, mint nyugaton. A telki-rendszerben ugyanis az alpusztásodott földdarabok beilleszkednek a koncentrált falukommúná-rendszeré-be, a visszált régióban azonban szignifikáns mértékben "pusztatelekek" lesznek, külön határu puszták.

E jelenség oka azonban nem a közvetlen gazdasági tényezőkben keresendő - monnája Makkai.⁴⁶ A 14. századig ugyanis - a nyugattól eltérően - még megvan /pontosan még csak ez van meg/ a zűgös parasztság kétfarmája: a servus /libertinus/ és a liber.

A liber-ek szabad foglalkos, vagy az osztó földközösségen alapuló rendszerben művelték a földet /illetve tenyésztették állataikat/, a servus viszont "... ural földön, többnyire urának állataival s munkásokkal természetesen oltartás, vagy valamelyes földhasználat fejében dolgozik."⁴⁷ Az előbbi dominánsan terményjáraadással szolgál, az utóbbi robotol. (E sajátkezelésű birtok-rész neve a nyugati latinok korabeli terminológiájával: "praedium" - s nem "allodium".⁴⁸) Mármost a földesur saját gazdálkodása alapvetően a praediumon, szolgajobbágyok munkájával folyt, s a külön határu telkek /a praedium/ nem tagozódott be az osztó földközösség nyomasztórendszerébe /különböztetve nem valamely szabad foglalkos rendszerbe/.

Makkai végkövetkeztetése szerint a /post-magyar/ mezővárosi földhasználat úgy alakult ki, hogy a 14. századi postai osztályharc során a praedium-ról elmenekülő szolgaparasztok postán hagyták uruk földjét, amit "... a mezővárosi fejlődő falu lakossága valamilyen módon megszerezett, s azokon szabad foglalkossal mezői kerteket rendezett be."⁴⁹

Ezzel adott a mezővárosi földhasználat genezist, magának a mezővárosnak a genezise azonban nem.

Elő kell állítani a földhasználat önmagában nem több "gazdálkodási mód"-nál, ahhoz, hogy ez "mezővárosi" alakuljon, hogy egy társadalmi forma alapjául válhasson, egyéb szinteken ható tényezőknek is működnie kell.

Bácskai Vera az oppidumok regionális elhelyezkedését vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy azok egyenletesen szóródtak szét az ország területén.⁵⁰ Ezek az oppidumok egy funkciójukban bizonyosan megegyeztek: a város és a falu közötti közvetítő központ szerepét töltötték be. "Az oppidumok mezőgazdasági termelését tehát annak döntően áruteremtő jellege, a tulajdonviszony és a termelés polgárosodó formái [magányföld, bérmunka] különböztetik meg a falvak őstermelésétől. ... hangsúlyozni kívánjuk, hogy a folyamatok és jelenségek az árutermelés fejlődésének következtében, különböző mértékben országoszerte megfigyelhetők, tehát nem a mezővárosi fejlődés sajátosságai. De az árutermelés erősen domináló jellege nem csupán mennyiségi különbséget teremt. A mezőváros nemcsak mint iparosodó helység, hanem mint a mezőgazdasági árutermelés középpontja a magyar társadalomfejlődés sajátos viszonyai következtében a városok mellett az ár-

termelés, s ezzel együtt a termelőerők fejlődésének fő hordozójává vált. E szempontból lakosai ugyanant a szerepet töltötték be, mint nyugaton a szabad bér-
lővé váló parasztság széles tömegei.⁵¹

A 14. században meginduló "paraszi osztályharc" tehát megfelelő megalapozást nyert a praediumokról való szükség, a pusztásodás következményjellege /az alppvető folyamatokkal való kölcsönhatásukon belüli/ világosabbá vált. Míg azonban nyugaton a folyamat kiindulópontja, az aktív mozzanat helyben volt - városi fejlődés és paraszi árutermelés kölcsönhatása, azaz a város-vidék viszony kiteljesedése - , addig Magyarországon a folyamat /habár hasonló je-
gyeket mutat/ mégis másképpen alakult. Nyugaton ugyanis a pusztásodást követően - részben a nagyobb hatóugárral művelhető új birtok elterjedésének köszönhetően⁵² - a régi, szűk településforma nem állt helyre. E jelenség másik fő oka a városok népességkoncentráció szerepe volt. Ez a városi népességkoncentráció volt Magyarországon is a pusztásodás /"paraszi osztályharc"/ egyik fő oka.⁵³ Ami azonban a közvetlen termelésben kibontakozó változást /árutermelés/ illeti, a helyzet lényeges vonásokban különbözött a nyugattól. Amellett, hogy a város nyugaton valódi város volt, itt pedig

oppidum, az éru-termelés jellege is más volt.⁵⁴ Az Alföldön ugyanis - miniket most es érdekel - az éru-termelés alapvetően végőmarha-tenyésztés volt, míg a nagybirtokokon inkább lovat tenyésztettek, de hasai /hadi/ szükségletre.⁵⁵

Ha most kitekintünk, úgy megállapíthatjuk, hogy a 13. századtól kezdődően monokultúrássá indul meg egyes régiókban /a klimatikus, talaj- és társadalmi viszonyok erre lehetőséget adnak - vö.: Makkai megjegyzésével a mezővárosi földhasználat előfeltételeiről/. A mediterrán Nyugat-Európa és Közép-Európa közötti távoladgi kereskedelmi utak mentén szőlő-, az Alpokban tej-, Angliában és a Pireneusi-félszigeten gyapjútermelő éru-gazdaságok jönnek létre /ennek még természetesen megőrrik szántóföldi termelésüket is/. A Kárpátmedence is egy ilyen monokultúra ki-fejlődésének ad teret a síkvidéki huszállattenyésztésnek.⁵⁶

"A városok saját földrajzi elhelyezkedése miatt a mezővárosi piac nagy jelentőséget nyert, és valószínű központjává válik a civitasoktól távoladgi vidékek csomópontjává."⁵⁷ E megállapításhoz tegyük még hozzá: A Kárpátmedence egyik régiójának, az Alföldnek esetében nemcsak a regionális,

illetve országos csere központjává lett az oppidum, hanem - közvetlen termelésének speciális jellege folytán, az európai interregionális munkamegosztás egyik csomópontjává is.

A következőkben a közvetlen termelés és az interregionális munkamegosztás viszonyáról kell még beszélnünk.

3. A modern világgazdasági rendszerbe való be- egazsúlyozás első fázisa

"A 15. század végén a termelés színvonalán csak a kül- és belkereskedelem útjaihoz közelítő 20-30 település emelkedett valódi városok.⁵⁸ A település-hálózatról ilyenkor alakul ki a fejlődés regionális sajátosságaira utal. Az ún. valódi városok akkor kezdtek kialakulni, amikor a tulajdonképpeni autochton magyar fejlődés megtört a 15. században. Addig a belső munkamegosztás piachelyei - ha egyáltalán városok voltak - a helyi város típusába tartoztak. A távolsági kereskedelem pedig a sztyeppevidék /varég kereskedelem és Bizánc/ felé irányult.⁵⁹ Miután a kumánok elvették a varég kereskedelem útjait /11.-12. század fordulóján/, a távolsági kereskedelem a nyugat felé orientálódott. A belső

áruforgalom is megnőtt, de relatíve igen csekély maradt. A 13. századtól egyre intenzívebbé váló nyugati munkaszerőfűltetés pedig /a Drang nach Osten jegyében/ Magyarországra is eljutott: "latinus" kereskedők és német bányászok telepedtek meg. Bazel fejlődésnek indultak a gazdasági értelemben is annak tekinthető városok, a civitasok.⁶⁰ A civitasok - a nyugati és északkeleti peremvidéseken elhelyezkedve - főképp a külfölddel kapcsolódtak. A szentistváni államépítés során behozott nyugatiak támogatotta kereskedelem mellett a 14. század közepétől újabb importcikkek járultak a délnémet posztó. A kereskedelmi mérleget azonban csak részben egyensúlyozta ki a mezőgazdasági export /marha + bor/. Ugyanakkor nyugaton hanyatlott a nemesfémetermelés. Így Közép-Kelet-Európa nemesfémetexportjával /az aranyat és a rézet illetően első helyen Magyarországgal/ beh kapcsolódott az európai gazdaságba, s így kiegyenlíthette a mérlegben mutatkozó hiányt.⁶¹ A betelepülő újabb bányászokkal új - jóval termelékenyebb - technológia és érkezett.⁶² Ez az áruforgalom mérsékelte az a következménnyel járt, hogy a belső viszonyokat illetően meggyorsult a feudális pénzjáradék terjedése, ami a praedium-rendszer fel-

bomlását segítette elő. Ugyanakkor lehetőséget adott az államoknak arra is, hogy megfókusszák a feudális anarchiát. A bányaregisztráció alapján megnövekedtek az állami bevételek, és sikeresen kicserélték meg a profit ottmonteritását /visegrádi királybirtokosok/.

Bécs a 15. század közepére "kereskedelmi kapuvá" lett a délnémet tőke és Közép-Kelet-Európa exportörzei között.⁶⁵ Ebben az időszakban - a 15. század közepéig - lendült neki igazából az oppidumok fejlődése, a földesuri önkormányzati birtokokra egyre kevésbé volt szükség. Ez a folyamat - a mezőgazdasági árutermelés fejlődése - ebben a korszakban még együtt járt a csészipar kibontakozásával. A korszak lezárultakor, a "hosszu 16. század" kezdetekor azonban mélyreható változások zajlottak le. A hosszú 16. század kezdetekor a délnémet tőke is megkezdte intenzív behatolását gazdasági hinterlandjába. Megszertai a csésipari, szőlészeti és lencsés-vásznai vállalat, konjunktúrális okokból azonban regionális keretekben hagyja vegetálni az osztrák vasipart és a csés-morva posztóipart. Az igazi behatolás azonban a bányaművelést sújtotta: ".... a 16. század közepére a Habsburg országok minden világpiaci jelentőségű bányaterméke /arany, ezüst,

rés, ólom, ón, higany/ az ő kezükbe került." ⁶⁴ "A kialakuló hazai kereskedelmi tőke szerepe abban áll, hogy a hazai termelés és az idegen nagykereskedelem között, illetve az idegen nagykereskedelem és a hazai fogyasztás között közvetít. ... A magyar nagykereskedő hitelbe veszi át az árut a nagy délnémet kereskedőtől és hitelben történik a közvetítés is." ⁶⁵ A 15. század második felében kialakul egy rokonsági alapon intézményesített "országok feletti kereskedőtőke oligarchia." ⁶⁶ Ezek közül a magyar vonatkozásban a legjelentősebb a Bugger-Thurnó vállalkozás. / Az illami bányaregdlő nem menthette meg a korai kereskedőtőkét; ez a tőke nem "nemzeti tőke" volt, s a külföldi, idegen tőke - mivel erősebb volt - kedvezőbb feltételek mellett nyújthatott hitelt az uralkodóknak, mint a hazai. Sőt, a hazai bányák előbb-utóbb délnémet tulajdonba kerültek, vagy leglábbis termelésüket délnémet Verlag értékesítette. /Ugyan-az történt a felvidéki vaszen-Verlagokkal is./

Ez a folyamat a másik oldalon azaz az eredménnyel járt, hogy a délnémet tőke - mely a 15. század közepéig tartó nyugati recessziótól megkímält közép-kelet-európai erőforrások kiaknázásával a recesszió megszűntekor /a "hosszu 15. század"

rendeteken/ igen nagy erővel lépett fel - regionális, illetve az iparcikk import felfutásának révén lokális keretek közé szorította a hazai cőhes ipart. Ez nagyban küzreljéteszt az oppidumok túlsulyra jutásában, a parasztpolgárok feltűrésében.

A döntő lépést azonban a nyugaton végbemenő városi koncentráció hozta. Az ottani iparfejlődés révén ugyanis megnőtt az ország iparcikk importja - amit a belső kereslet fel is tudott venni - , a kivitelben pedig a mezőgazdasági termék-export. A megnövekedett iparcikk import pedig számosan már tömegcikkekből áll.

Az alföldi mezővárosok kiterjesztették határait, s megnövelték a vágómarha-tenyésztést.⁶⁷ A nyugati-északi, régi típusú civitasok hanyatlásnak indultak, az ország közepének elosztó-gyűjtő központjai viszont előtérbe kerültek /Pest, Buda, Kolozsvár/.⁶⁸ Az agrárimport megnövelte a lakosság keresletét, s ezt a nyugati tömegcikknek elégítették ki. A fogyasztási modell is átalakult: a parasztság is - s ez a lényeges - keresi az olcsóbb textilárukat. /Nagykörűe Rimaszentbetről hozza a vásznat./ A kereslet megnövekedése az oppidum-beli iparosság megerősödéséhez vezet⁶⁹, ami újabb konkurrenciát

jelent a civitasok és az iparcsanak. Ezzel a magyarországi városfejlődés útja az oppidumok javára tolódik el.

Ez azonban komoly következménnyel járt az ország /illetve a régió/ fejlődésére nézve. Az értéktelenség ugyanis az urak nagybirtok javára tolódott el, a városi polgárság hanyatlott. E tendencia azonban csak korlátozottan volt érvényes az alföldi mezővárosokra, ezek piaca ugyanis az országhatáron túl helyezkedett el - exporttermékek pedig a végtermék volt. A délnémet tőke behatolása, valamint a városfejlődés súlypontjának áttolódása a földesurak birtokain lévő oppidumokra, jelentősen csökkentette az állam gazdasági - s ennél fogva politikai - hatalmát. A lokalitás megerősödése Lengyelországban /csak értéktelenség nagybirtok/ a legkifejezettebb, azonban Magyarországon is - még ha nem is kis mértékben - jelen van.

A 16. század-eleji jobbággyellenes törvényhozás csak igen kis mértékben vonatkozott az oppidumokra. Mármost az a kérdés, miért. Érvként elhangozhat, hogy az oppidumok nagybirtokon helyezkedtek el, profitjukat a földesur tehát lefűlhette - ezért védte őket. A "második jobbággy" viszonyai azonban a közvetlen termelésben foglal-

konstatottak viszonyai elsősorban, az alföldi mezővárosok gazdasági-társadalmi berendezkedése lényegében nem változott meg, sőt, egyre gyorsabban fejlődött,⁷⁰ s a mezővárosi tömegek tökeereje messze maga mögött hagyta a városi polgárokat.⁷¹

4. Következtetések

A következőkben megkíséreljük néhány következtetés levonását. Az eddigiekben három mozzanata felől vizsgáltuk a mezőváros-jelenséget az elődők folyamán: a közvetlen termelés, a termelés társadalmi megszervezettsége és az alakuló világgazdasági rendszerbe való betagozódás mozzanatai felől.

Legelőször is a mezőváros-jelenséget par excellence alföldi jelenségnek tartjuk. Ez a kijelentés azonban egyelőre csak hipotetikus. Ugyanis a három mozzanat mindegyike az elemzés más-más egységét teszi szükségessé. A közvetlen termelés szempontjából a vizsgálat egysége Nagykőrös - konkrét eset -, illetve az ország volt, ökológiai szempontból azonban az Alföld. A termelés társadalmi megszerveződésének mozzanata a "magyar társadalmat" kívánta elemzési egységként, míg a harmadik mozzanat a "világot", azaz Európát, illetve a közép-kelet-európai régiót.

Mindegyik részen alapján végülis más és más ered-

ményre juthatunk. Mostani feladatunk az, hogy a résszeredményeket - az adott periódust illetően - megpróbáljuk szintetizálni.

Ha a közvetlen termelés oldaláról nézzük a dolgot, akkor a mezőváros egy, a konkrét ökológiai viszonyokhoz alkalmazkodó, azokra "válaszoló" gazdasági módot jelent. Ez a gazdasági mód - mondhatnánk konkrét vagy közvetlen termelési módot is - alapjaiban a nomád előidőkre vezethető vissza, amikor is a termelés fókuszát - az egész termelést megszervező termelési ágat - a nomád, rideg állattenyésztés - végülis nagyállattenyésztés - alkotja. E gazdasági módnak a földbőség az alapja, s mint a Hofertől idézett tipológiából látszik, több régióban általános. Véleményünk szerint nem is az a kérdés, hogy ez a különös termelési mód hogyan jön létre, hanem éppenaz, hogy hogyan alakul át, változik meg. Ugyanis besorolható a természetadta formák közé.⁷²

Mármost ez a természetadta forma - a nagyhatású, sul-rendszer⁷³ településekről nagy hatóerejű rendszerekkel történő termelés - változásokon, módosulásokon mehet át. A honfoglalást követően a "térrendelen tulajdonviszonyai által közvetített módon" /Makkai/ ez a termelési mód új formát öltött ki-

alakul a mezővárosi határhasználat, és azonban lényegében nem más, mint a nomád periféria termelési módja, csak kiterjedt a mezőgazdasági termelés legtöbb ágára, így esetenként a szántó művelésre is - "magányföldek", kertek. És azonban természetesen már magában foglalja a tartós megtelepülés mozzanatát is.

A későbbi fejlődés során ez a "szektor" ártermelésre specializálódik, és éppenséggel számtal illeszkedik be bennfoglaló egységeibe. Ez a monokultúra fejlődés addig tarthat, ameddig fennáll a földbőség állapota.⁷⁴ A mezőváros gazdasága lényegében önellátásra termelő szántógazdaságból, bor- és marha-monokultúrából állt, melyet illetően az Alföldön a marhatenyésztés volt a domináns.

A közvetlen termelés oldaláról szemlélve a mezőváros tehát nem más, mint a nomád periféria termelési módjának módosult változata. Ez tehát a mezőváros a közvetlen termelés mozzanata szerint. Genetikusan tehát átalakult /de alapjában változatlan/ nomád őstermelő, állandósult település.

A termelés társadalmi megszervezettsége. A mezőváros falu. A mezőváros város. Mindkét állítás igaz, s ugyanakkor egyik sem. A mezőváros falu, mert mezőgazdasági termelést folytat és jobbágyság - de tanács jobbágyság - lakják. Ugyanakkor város, mert

kereskedelmi funkcióval, városi önkormányzattal, gazdasággal bír.

A mesőváros oppidum. Ez azt jelenti, hogy egy telep"léghálózat meghatározott funkciókat betöltő strukturális eleme. Ugyanakkor nem város a nyugati értelemben: a mesőgazdaságtól elvárt ipar hiányzik belőle, s az ország"rendiség jogállását sem érte el. Ugyanakkor feudális földtulajdon tárgya is. A mesővárost mint oppidumot az jellemzi, hogy a feudalizmus, melynek viszonyai között létezik, számára uri feudalizmus. Ez azt jelenti, hogy a közvetlen termelésben - az alárendelt szántó"velés egyes eseteitől eltekintve - nem érvényesülnek feudális viszonyok. Domináns jelleggel a "nomád" tulajdonviszonyok bírnak: "magányföld". A földesur feudális tulajdona lényegében tehát egy nem-feudális struktúrára vonatkozik.

Mármost a valódi feudális város feudális, tehát társadalmi viszonyai feudális viszonyok - megkülönböztető jegye lényegében az, hogy benne a tulajdon nem a földre, hanem a szerezházra vonatkozik. /Mindaz persze - mondhatni - "modellszerű", azaz a lényeges viszonyokat jelöli./

Magyarországon a város - a civitas - folytonosan idegen testté válik, geneziséét tekintve is az.

A civitas bányaváros vagy kereskedelmi központ - a távolsági kereskedelem központja. A 13.-15. század között már csaknem szervezetté válik, de ekkor ismét külső, idegen erőknél rendelődik alá: a 15. század második felében a külső, délnémet tőke behatol a városok termelésébe.

Ugyanakkor a civitasok regionálisan nem egyenletes eloszlást mutatnak /északi és nyugati perem/. Ami civitas az ország belsőjében a 15. század második felében komolyabb súlyra szert tesz, az is a távolsági kereskedelemben betöltött funkciója révén éri azt el. Az értéktermelés folytán létrejövő balkamizált piac azonban létezik, s a benne működő alközpontok az oppidumok.

Igy az oppidum valóban bír központi városfunkcióval: lokális - illetve egyes esetekben regionális - kereskedelmi központ.

Az alföldi mezőváros így kereskedelmi központ, s ezért oppidum. Ezzel egyenértékű az a megállapítás, hogy az alföldi mezőváros az adott korszakot tekintve genetikusan értelemben nem város - nem "nyugati", azaz nem feudális város, - funkcionális szempontból azonban az, azaz oppidum.

Mind ezek a jegyek a "hosszu 16. századra" válnak valódi jegyekké, addig azonban csak csíra formájában, ^{poten} specialitásként léteznek. Ez az az idő-

szak, amikor Magyarország beemelődik a kialakulóban lévő európai világgazdaságba. Ezt az európai világgazdaságot már ebben a korszakban is a délnémet "kalmártóka" képviseli, amikor az még csak lehetőségként, potencialitásként van meg a középkorban. A magyarországi "autochton" fejlődés⁷⁵ már ebben az időnkben is strukturális behatásokat szenved el - latinusok, német bányászok, idegen felső rétegek. Ez a strukturális behatás a 15. század második felére válik meghatározóvá: a délnémet tőke elsorvasztja az autochton városfejlődést, maga alá rendeli a tőkés kezdeményeket /városz-Verlag/, s ami esetünkben a fontos: megszervezi az agrárexportot, s mindezen ágazatok profitjának egy nagy részét nyugatra transferálja.

A tulajdonképpeni mezővárosok által lefedett régió, tehát az Alföld ilyen módon a létrejövő európai világgazdasági rendszer monokultúrája - állattenyésztés exportra⁷⁶ - perifériája lesz.

A lényeg itt a következő: A 16. századi európai tőkés világgazdaság Magyarországra való behatolása során - miközben egyrészt megszervezte a bányatermékek termelését és európai értékesítését - az Alföldön készítetett egy gazdasági-térrendelési struktúrát, amit beillesztett saját termelő és forgalmazó, valamint értékesítő /tömegcikk felverő piac/ hálózatába. A kézen tartott struktúra pedig beillesz-

kedett ebbe a rendszerbe, módosítva belső szerkezetét, résült a vágómarha exportra - ez az alakulás azonban csak a következő korszakban, a török korban teljesedett ki.

A tárgyalt időszak folyamán ez a beilleszkedés nem volt közvetlen. Fontosabban: a marhaexport révén közvetlen volt, a földesuri jövedelemelvonás révén pedig közvetett. Ezenkívül a termelés társadalmi megszerveződése, a magyar társadalmi struktúra maga sem birt tisztán autochton fejlődéssel. Az ország - mind gazdasági, mind pedig társadalmi szempontból - dualis struktúrát vett fel; ez a dualitás azonban egyúttal regionális természetű is volt, s csak a török korban bontakozott ki igazán. Az "exportsektor" kétfelé oszlott: bányatermék-termelő szektorra és vágómarhatermelő szektorra. Ez kapcsolódott közvetlenül az európai világ gazdasághoz /ezt egészítette ki a kisebb jelentőségű borsexport, ami megint csak az oppidumokból indult ki/. Közvetve stimulálta az európai világ gazdaság a nem-export szektort, a szántóföldi és céhes ipari termelés szektorát az autochton fejlődés útján tartotta, anélkül azonban, hogy valódi fejlődési teret hagyott volna számára. /Lengyelországban az exportsektor éppenséggel a szántóföldi termelésben alakult ki - gabonatermelő nagybirtok/. Így jött létre az ún. "második jobbágyság"

rendszere, mely szintén érttermelő nagybirtokokat produkált, de ezek előtt nem állt fejlődési perspektíva. Két további következmény: az állam megyengülése és a török hódoltság.⁷⁷

A mezőváros az "elsőidők" folyamán tehát olyan település volt, amely alapzatát illetően a "tradicionális", nomád eredetű termelésen nyugodott, amely azonban egyúttal - a korszak folyamán még többszörös áttétellel - beintegrálódott egy európai világrendszerbe. Ez a beintegrálódás módosította az alapvető szerkezetet, s a nomád eredetű közvetlen termelést állította exportra történő, specializált érttermelésre, ugyanakkor azonban - legalább is a korszak folyamán még - az alföldi mezőváros /s ugyanígy a többi bortermelő mezőváros/ ^{az} opidum, egy "uri feudalizmus" rendszerébe is beilleszkedett.

Ilyen formán a korszakban a mezővárosra nem alkalmazható a klasszikus - feudális - település-hálózat fogalomrendszere, külön, sajátos - lényegében duális elemekből szintetizálódó - fogalmakat igényel; az "elsőidőket" és a genezist illetően ezeket próbáltuk meg körüljárni.

Jegyzetek

- 1 Majlát, Egy civis vérese...
- 2 Makkai, Kelemen
- 3 Makkai, Kelemen, p.473
- 4 Uo. p. 475
- 5 Majlát, p.8.
- 6 Szabó Kálmán, Az alföldi nép művelődéstörténeti emlékei, idézi: Majlát, p.6.
- 7 Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. kötet, 1890, p.22. Említi Majlát, p.11.
- 8 Majlát, p. 12.
- 9 Erdi, Város, p. 101
- 10 Balogh István: Adatok az alföldi mesővárosok használatához a 14.-15. században. /Debrecen használatának kialakulása/ In: Csányi István /szerk./: Hajdú-Bihar megyei levéltár évkönyve III., Debrecen, 1976, pp. 5-24.
- 11 Majlát, p.15; Márkus, Kertek és tanyák, p. 16; Erdi, Tanyák, pp.42-43.
- 12 Majlát, pp. 54-55.
- 13 Makkai, Kelemen, p. 479.
- 14 Györfi István, Tanya, p.79
- 15 Erdi, Város, p. 58.
- 16 Majlát, p. 10.
- 17 Majlát, uo.

18 Ld. különösen Zimányi, pp. 129-131.

19 "Ha a városi ipar arányait szemléljük, - nemigen találunk nagy méreteket. Az ismert városokban a 15. század első felében mindenütt kétszázaléki kevesebb iparos dolgozik, s ha a rendszeresen, állandóan meglévő iparágak számát /kb. 50-60/ arányítjuk a város iparosainak számához, egy-egy iparágra még öt iparos sem esik." Sáros, Városok, p.82.

20 "Nagyobb differenciáltságot általában a nyugati határterületekhez közel eső mezővárosokban, a cölvidék magyarsági kereskedővárosaiban, s a civilizációtól távol eső alföldi oppidumokban tapasztalunk. Az alföldi mezővárosok iparfejlesztését nemcsak tág és a városok által nem uralt piac-körületük indokolja, de feltehetően az a tény is, hogy itt a mezőgazdaság legfontosabb ága az állattenyésztés volt, melyben nagy számban alkalmaztak pásztortokat és hajdúkat, így az öntermelés kevéssé ment el a kézműveseket mesterségüktől." Bácskai, p.40.

Bácskai Vera az utóbbi feltevést kérdőjelezi meg Hajlót megállapítása, mely szerint még a 17. század végén is iparral a kiegészítő foglalkoztak, akiknek lényegében nem volt munkájuk a külső legelőn, ahol a pásztortokat és hajdúkat alkalmazták. - Hajlót, pp. 168-178.

- 20 Horváth Zoltán, pp.10-11.
- 21 Szabó István, Hanyatló jobbágyság, p. 184, utk.
- 22 Uo., p. 186, ezenkívül: "Milyusz a jobbágyság bérletvé alakulása forrásait azokban a bérletekben keresi, melyeket a városi polgárok és idegen jobbágyok más földesur birtokaiban ártak. Ezek a bérletek azonban - mint Milyusz adatai is tanúsítják [Az 1498. évi 41.tc. = Századok 1930, pp. 809-839] - jóformán csak szőlőhegyeken jünnek létre. ... Mi a bérlet, akivé átalakulhat a jobbágy, nem a szőlőbérletek, hanem a fejenkénti - censusal minden kötelességet urával szemben levő oppidumlekék irányában keresünk." - 175. l.j., p. 199.
- 23 Majláth, p.15; Erdői^{2/} "területi rendiség" kifejezést használja: Város, pp.44-45.
- 24 Bónisai, pp.108-118.
- 25 1504: 16.tc.
- 26 Szabó István: Hanyatló jobbágyság, pp. 187-188.
- 27 Erdői, Város, p.62.
- 28 Colin McEvedy: The Penguin Atlas of Ancient History
The Penguin Atlas of Medieval History
- 29 Majláth, p.3.
- 30 Hakkai, Pest megye története, pp.82-84.
- 31 Erdői, Tanyák, p.55.
- 32 Erdői, Tanyák, p.56.

- 33 Makkai, Kelemen, p. 472-473.
- 34 Hofer, Tanyák
- 35 Erdei szerint az adott településhez tartozó szántóföld maximum 1 napi járóföldnyire /oda-vissza/ terjedhet. - Tanyák, p.41.
- 36 Hoffmann, Néprajz, pp.309-310.
- 37 Hofer, Tanyák, pp. 225-226. Hasonló megállapítást tesz Erdei is.
- 38 Uo. p. 226.
- 39 Márkus, Kertek és tanyák, p. 62 shk.
- 40 Makkai, Kelemen, p. 479.
- 41 Hoffmann, Néprajz, pp. 309-317.
- 42 Az így kialakuló gazdasági recesszió parasztháborúkat von maga után.
 "[Ezenben] a gazdasági fellendülés hirtelen visszecsúszott a paraszatok elégedetlenségénél többet jelentett. A hanyatlást kísérő elnéptelenedés - melynek közvetlen kiváltó okai között találjuk a háborúkat, éhínségeket és járványokat - pusztaságokhoz vezetett, azaz a peremföldeken létrejött települések hanyatlásához, esetenként egész falvak eltűnéséhez. A falvak elnéptelenedését azonban nem szabad kizárólagosan a gazdasági recesszió jeleként felfognunk. A falvak elnéptelenedésében ugyanis legalább két másik ok is közrejátszott. Egyrészt szerepet játszott

a háborús viszonyok között silányan jelentkező igény a fizikai biztonságra. Részerészt - s ez később "akcidentális" tényező, inkább strukturális - változás zajlott le az agrártársadalmi struktúrában is. Ez a változás a "szekerítések", illetve a "földmégnyaggyobbítások" [enclosure, "engrossing" of land] folyamatában állt.

... [A pusztasodás] régióként más és más arculatot mutatott. Nemcsak Németországban és Közép-Európában állott nagy méretekben, hanem Angliában is. Ugyanakkor igen korlátozott volt Franciaországban....

Ezen korzakban, amikor hasznosulni kezdett a mezőgazdasági termékek kereslete, a városi bérek, valamint ennek folyományaként az ipari árak is megnövekedtek, amit a népességsűrűsödés következtében beállott munkaerőhiány idézett elő. Ez viszont megrövidítette a mezőgazdasági munkaerőt, ami ugyanakkor csökkentette a bérleti díjakat /ugyanis míg a névleges árak inflálódtak, ezek - mint hogy előre is voltak fixálva - változatlanok maradtak/. Ez vezetett ahhoz a jelenséghez, amit Marc Bloch "az uralkodó osztály létfellegyes szegényedése" nevezett [Les Caractères originaux de l'histoire rurale française. Paris: IdB. Armand Colin, 1964, I., p. 122].....

Mármost mi történt a nagybirtokokkal? Eladták vagy bérbeadták őket annak a társadalmi csoportnak, amely hajlandó, s főleg képes volt ilyen ügyekben részt venni, azaz a jobbodó parasztoknak, akik helyesbítnél fogva kedvezőbb viszonyokat teremthettek maguknak.

Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a mezőgazdasági tevékenység társadalmi szerveződése nem volt mindenhol azonos. A birtokok Nyugat-Európában voltak a legnagyobbak, részben azért, mert a sűrűbb populáció megkövetelte a nagyobb egységek által biztosított nagyobb hatékonyságot. Közép-Európában a gazdasági recesszió ugyanúgy a porangyűldök elnéptelenedéséhez vezetett, de az itteni pusztásodás elengedését bonyolítja, hogy egy részüknél mind a bekerítés, mind pedig a szőlés szerepet játszott. Még keletre, Brandenburgban és Lengyelországban ..., ahol a népesség még kisebb volt, a földesurak - akik pedig korábban együttvéve is kevesebb földet birtokoltak, mint a parasztok - mindazokat a földeket megszerették, amelyek a hirtelen demográfiai összeomlás nyomán pusztán maradtak. [Georges Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*,

/Columbia: Univ. of South Carolina Press, 1968/,
p. 309] - I. Wallerstein, The Modern World-
System, pp. 25-27.

- 43 Szabó István, Hanyatló jobbágyság, p.177.
- 44 Makkai, Kelemen
- 45 p. 471.
- 46 "Ennek okát aligha kereshetjük az országban vett gazdasági tényezőkben, sokkal inkább a kor termelési viszonyaiban, közelebbről a feudális földbirtoklás formáiban." - Makkai, Kelemen, p. 474.
- 47 Makkai, Kelemen, p. 475.
- 48 ld. A prédius
- 49 Makkai, Kelemen, p. 477.
- 50 Bácskai, p. 14.
- 51 Bácskai, p. 64.
- 52 Hofer, Tanyák, p. 225; Wallerstein, The Modern World-System, p. 44.
- 53 Szabó István, Hanyatló jobbágyság, p. 179
- 54 "Az Élbétől nyugatra a faluk megnövekedése ugyanaz a folyamat ... , [mint] amelyik az Élbétől keletre, Magyarországon is, elindítja a földeknek egy másik tömbülését, a gabonatermelő nagybirtokok kialakulását." - Sasnegai a 16. századi eredményt Hofer Tamás, Tanyák, p. 226.

- 55 Szabó István, Hajduk, p. 210 alól., Kálvária
p. 221.
- 56 Hoffmann, Népszaj, no. 316-318. VI.: Német
magjagysággal a nemzetközi munkássággal a
munkások szociális: Német, p. 83: a munka-
szociális: Német, no. 170-171 és 172-ben
utalt részek.
- 57 Német, p. 85.
- 58 Német, p. 17.
- 59 Gyimesi, p. 175.
- 60 "... 245 más munkai van **valóban** a munkai min-
tén megkülönböztetve városunk a vidéki föld.
A városi munkai volt az alapítás idején, a kő-
nyelvi pedig később." Német, Város, p. 50.
- 61 Német, Német, p. 272., no. Absolutismus,
pp. 39-41.
- 62 Wallenstein, The Modern World-System, pp. 39-41.
- 63 Id. Német, Absolutismus, p. 306. VI.: Német
későbbi: Német Szabó István, Hajduk, p. 210.
- 64 Német, Absolutismus, p. 209.
- 65 Német, Városok, pp. 191-193.
- 66 Német, Német, p. 275.
- 67 VI.: Szabó István, Hajduk, n. 210-212.
- 68 Gyimesi, p. 157.
- 69 Német, Das Stadtwesen, p. 179, idézi Gyimesi,
p. 158.

- 70 Vö. I Gyimesi, pp. 140-141.
- 71 Maklai, Abszolutizmus, p. 213.
- 72 Vö.: MCM, 46/I, pp. 373, 2 - 374. /A tőkés termelés előtti tulajdonformák/
- 73 Az anti-szocializmus település alatt itt tulajdonképpen kettős szerkezetű települést kell érteni.
- 74 Mint Maklai, kifejti, Magyarországon a vizsgált korokban még bőségesei állt rendelkezésre föld, így a szántóterületben nem terjedt el általánosan az a nehéz munka és hányas munka, ami nyugaton az intenzifikáció és specializáció első lépéseit jelentette. - Maklai, Bredeti, p. 73.
- 75 Id. Maklai, Bredeti
- 76 Vö.: Hoffmann, Néprajz, p. 316.
- 77 Az alakulófélben lévő európai tőkés világgazdaság a periféria területein /így Magyarországon is/ fenntartotta azt a politikai struktúrát - azaz megőrizte belső erő hatására történő átalakulását - , amely számára a legoptimálisabb profitmaximalizációt biztosíthatta. Ehhez a világgazdaság meghatározott termékekre irányuló szükséglete szolgált alapul.

III. A TÜRK HÓDOLTSÁG KORA

1. A közvetlen termelés

Láttuk, hogy a mezőváros semmiképpen sem homogén jelenség. E jelenségkomplexum egyes összetevőit azonban igen könnyen kiragadhatjuk az összefüggésszerből, és elméletek alapjává tehetjük.¹

A 16. század első felében lezáruló periódus elemzése megmutatta, hogy milyen utakon-módokon született meg a mezőváros a kora-ujkorra. Lényegében a mezőváros hosszú időn át csak potenciálisan létezett, s az a fejlődés, ami - véleményünk szerint - teljes kibontakozáshoz vezetett, a "hosszu 16. század"-ban teljesedett ki.

Az előző fejezet egyik lényeges megállapítása volt, hogy a mezőváros - a maga különös gazdasági-társadalmi struktúrájával - beilleszkedett egy feudális társadalomba, ami azonban éppen a mezőváros számára csak "uri feudalizmus" volt.²

Véleményünk szerint a türk kor legfontosabb megkülönböztető jellegzetessége - a mezőváros szempontjából - az volt, hogy ez az "uri feudalizmus" gyakorlatilag megszűnt. Ez volt az a korszak, amikor a "hosszu 16. század"-ig megteremtődött feltételek megérttek arra, hogy a mezőváros fejlődése - lényegében "zavaró" momentumok nélkül - kiteljesedjék.

A török háberuk során az Alföld településállományában a legnagyobb pusztítást nem is a török reguláris alakulatok, hanem a tatárok irreguláris hadai okozták.³ Habár az Alföldön a háborus megpróbáltatások következtében új települések is keletkeztek, Erdei kifejezésével élve, "összefutott falvak" keletkeztek⁴, Nagykőrösöt illetően a helyzet egyértelműen a környező települések pusztulását jelentette. Elpusztult Nyársapát, Kocsér, Törtel mellett gyakorlatilag az összes település, csak a Három Város maradt fenn.

Míg Nagykőrös határa a 15. század második felében nem terjedt túl az 50.000 holdon, addig a török alatt meghaladta a 100.000-et, sőt, időnként elérte a 150.000 holdat is.⁵

Két alapvető változás ment végbe tehát Nagykőrös viszonyait illetően a török kor kezdetén: megszűnt a nemesi vármegye közvetlen ellenőrzése, csakugy mint a földesurnak való alárendelődés közvetlen formája, másrészt a földbőség csaknem végtelen méreteket öltött, a város számára korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre szabad földterület.

Mármost vegyük szemügyre, hogy miképpen teljesedett ki a közvetlen termelés specifikusan mezővárosi rendszere Nagykőrösön. Mivel a város

történetének monográfiái igen részletesen feldolgozták a kérdést, áttekintésünk csak a leglényegesebb jegyekre fog szorítkozni.

A település alapvető kétbéltelkes szerkezete nem változott meg, sőt, éppen ebben a rendszerben teljesedett ki a mezővárosi határhasználati mód. Annak megfelelően, hogy a vagyont legfőképpen a marhában való gazdagság jelentette, az akolöv továbbra is az egyik legfontosabb gazdasági üzem maradt. A másik a mezei kert volt. A termelés a kettős határhasználatnak megfelelően továbbra is két külön üzemben folyt: a város alatti szántón és a mezei kertekben. A "Feketén" folyó földművelésről különösen a 17. századot illetően mondhatjuk el, hogy másodlagos jelentőségű volt, ugyanis ekkor már az összellátást sem fedezte: kifizetődőbb volt a gabonát megvásárolni - ez volt a "pénzes gabona". "Körösön a török előtt is, tehát az egész középkoron keresztül, az állattartás volt a termelés legfőbb ága és az ekés földművelés sohasem jutott akkora jelentőségre, hogy vele kölcsönös összefüggésben a nyomásos-telkes termelőmód és a feudális birtokrendszer kifejlődhetett volna."⁶

Ha az előzőket illetően azt mondtuk, hogy a mezei kertek magányföld-rendszerének létrejöttét és fennmaradását a paraszti bérlet kialakulása

tette lehetővé, úgy a török korban ez az előfeltétel magától értetődővé vált. A vármegye - mely Füleken székel - ugyanis csak formálisan gyakorolta hatalmát a város fölött, valóságosan semmiféle végrehajtó hatalom nem állt rendelkezésére.

Ezen a gyakorlatilag szabad földön a termelés változatos formái alakultak ki. A gazdasági központot a mezei kert alkotta. "... minden gazdának volt egy darab földje valahol a határban, s annak egy részében termelte ki gabonáját, tetszése szerint osztván föl földjének hol ezt, hol azt a darabját, a többit pedig kaszálónak hagyta."⁷ Rendszeresen előfordult, hogy a gazda a mezei kertben teleltette ki marháját.

A gazdaság központját alkotó mezei kert mellett több település is volt azonban a gazda birtokában. Ezek közül tekintsük először az akolt. Míg a 15. században az aklok csak 3 foltban helyezkedtek el a város körül, a török korra az akolt gyakorlatilag teljessé vált, szabad foglalkozással a belső legelő belső szegélyén bárki tetszése szerint telepíthetett akolt. Itt tartották az igás, a fejős és a fiatal jószágot, valamint a juhokat. Ezeket a belső legelőre hajtották. Az akolban szérű nem volt, mezőgazdasági szerepe

a török korban másodlagos volt. Az itt adódó munkát béresek, a gazdák felserdült fiai végezték, s ezek itt is háltak éjjelente, de télen nappal is itt tartózkodtak - amennyiben a gazda itt teleltette állatait.

Mint hogy az állatok egy részét már a mezei kertben, illetve az akolban teleltették, a kőrösi állattartás a török korban már nem nevezhető "rideg"-nek. A 17. század folyamán már ~~ma~~ ideiglenes szállás a mezei kertben.⁸ Némileg eltérő egységet képeznek a belső legelők /"nyomáson"/ kívül elhelyezkedő "szántóföldek", ezek azonban szintén magányföldnek minősülnek - a "kert" elnevezés helyén álló "föld" feltehetően a réges-régi nyomásrendszerre utal.

A földesur - lényegében fiktív - tulajdonjoga Kőrösön csak a fundusra - a belső telekre - vonatkozott. Míg a telkirendszerben a fundushoz az appertinenciák egész sora tartozik - "külső" szántó, illetve a községből használati jog - , addig a mezővárosi határhasználatban egyetlen hasonló jogállású egység van: a rét. Neve így "ház után való rét". Egy funduson azonban több ház is épült, így a "ház után való rét" mégsem a földesur számára létező fundushoz, hanem a város számára létező házhoz tartozik. Háza pedig a gazdának van, aki a vá-

res polgára. /Jellemző egyébként, hogy a város a fundusok közti területet a saját tulajdonának tekintti, s azon érvényesíti tulajdonosi jogait./ A rét mármost azért kapcsolódik így szorosan a házhoz, mert a - félrideg - állattartás legintenzívebb részét alkotja.

Foglaljuk össze röviden az eddig elmondottakat. Kőrösön a termelés fókuszában az állattenyésztés állott. E termelési ágazatnak különféle teleppei voltak. A legintenzívebb üzemegység, a rét garantáltan biztosított minden /házas/ gazdának. A többi - az akol, a mezei kert /kaszáló & szántó + teleltetőhely/, erdőrész - szabadon foglalható /csupán bejelentési kötelezettség volt a magisztrátus felé/. Ezeket az üzemeket egészítette ki a szőlő.

Kőrösön a szőlő igen régi. Míg kezdetben csak a város alatt telepítettek szőlőt, a későbbiekben már az erdő közelebbi részeit is felhasználták e célra. Kétféle szőlő volt: "csak" szőlő, és szőlőhegy. Ez utóbbit "építették", és a szőlőnk kívül itt volt a fáskert és a veteményes kert is. Esetenként kender. /E termények - vetemény, kender - csak a korszak végén kezdenek elterjedni./

"A kertes termelőmód elsőserban az állattartás gazdálkodási formája. Szervesen illeszkedik azonban ebbe a rendszerbe a szőlőművelés is. A nyomásos-
telkes gazdasági rendszerben mindig idegen test a szőlő, bármilyen régi is, nem épül szervesen be-
le az egész termelési rendszerbe, hanem attól mindig elválasztva, külön kezelődik."⁹ A mezőváros föld-
használati rendszerében a szőlő azonban nem más,
mint mezei kert. Ilymódon a rá vonatkozó tulajdon
is ugyanaz, mint a mezei kerté: szabadon foglalható.

Megállapítható, hogy a török kor a közvetlen
termelést illetően nem hoz minőségi változást. A
változás mennyiségi: megnő a lakosság, és megnő a
használt földterület.

Ez a növekmény 3 övezetre oszlik:

- /1/ azokra a pusztákra, amelyeket a város bérel, de
saját földjeként használ /Nyársapát, Besnyő/.
Ebben az övezetben ugyanagy mezei kerteket
találhatunk, mint a belső övben.
- /2/ Kunpuszták /Lajos, Mizse, Kasa, Törtel, Ko-
csér, Tetétlen/. A 17. század végén némi be-
emelés már megtörténik, gyakorlatilag legelő.
- /3/ Ideiglenesen bérelt puszták. Ezeken csak le-
geltetés folyik.

A belső földeket tehát, egy újabb üvrendszer követi: az ún. külső legelők öve. A török kor folyamán csak lassan válik félrideggé az itteni marhatartás, lassan jönnek csak létre a pusztai mezei kertek, s ezek jogállása is más: "árendás kertek". Mivel a város bérlő a pusztákat, a rajtuk kihasított kertek után bért kap: árendát. Az itteni óriás marhacordák többnyire nagygazdák tulajdonában vannak, s pásztorok /vállalkozó számadók/ látják el a szükséges feladatokat.

Az eddig elmondottakhoz még hozzá kell tennünk, hogy Körösön elég jelentős volt a juhtenyésztés is. A durva gyapjút s juhbőrt a felvidéki Rimaszombatra és Iszkárosra szállították, ahonnan cserébe cserépedény, üvegablak, deszka, finomabb vászon, vasárú, kés, stb. érkezett.¹⁰

Mint az itt leírtakból kiderül, a mezővárosi határhasználat lényegében változatlan maradt, a középkori előzmények azonban tisztább formában jelennek meg szemünk előtt. A genetikusan meghatározott, módosult nomád termelési mód mennyiségileg változott csak meg: a környező települések pusztulásával a termelés extenzív fejlesztése újabb lökést kapott. A kettős határhasználat - magányföldek rendszere - az "uri feudalizmus" formálissá válás-

sával tovább terjedhetett, egyre inkább megerősítvén az alapzat földhasználati rendszerét. E rendszerhez kapcsolódott, s végülis ettől nem elkülönülve működött Nagykőrös ipara is.

A mezővárosi ipar a mezőváros genetikus és funkcionális meghatározottságainál fogva a település gazdasági-társadalmi szerkezetében sohasem tölthetett be domináns szerepet. Az ipari termelést mindenkor az uralkodó mezőgazdasági termelés szükségletei határozták meg, s fejlődési lehetőségeit is az agrártermékek mindenkori értékesítéséből befolyt jövedelmek szabályozták.¹¹ Az ipar - ahogy az ipar kezdetleges fejlődési stádiumában általában - a helyi, nevezetesen tulnyomórészt a mezőgazdasági eredetű nyersanyagforrásokra települt, és alapvető rendeltetése a település lakosságának közvetlen fogyasztási, valamint termelő-fogyasztási szükségleteinek kielégítése volt. Tehát tökéletesen beilleszkedett a mezőváros agrárrendszerébe, s annak közvetlen termelésében csupán kiegészítő szerepet játszott.¹²

A település- és ezen belül a városhálózat 15. századi alakulása - az interregionális, az országos és a helyi munkamegosztás alakulásának mintegy leképeződéseként - a mezővárosi ipar-

fejlődést az autochton fejlődési feltételek /a mezőgazdasági és az ipari tevékenység különválásának kezdetei; bizonyos fejlettségű paraszti háziipar és a legalapvetőbb szükségletekre termelő céhenkívüli mesterek termelése/ meglátében, a céhesedés útjára terelte. A civitasok céhes iparának 15. századi megtorpanása a mezővárosi körzetek sokaságába decentralizálódó iparfejlődést eredményezett. A céhes keretek a 15. században már nem biztosíthatják az amugyis a határmenti területek közelében fekvő civitasok piaci körzetének bővülését. Így a 15. század derekától " [a] iparcikkek iránt a falvakban növekvő új szükséglet a jelek szerint a közeli mezővárosokhoz fordul s nem a városi ipar piacához." ¹³ Ekkor kezd kibontakozni Magyarországon "a városi ipar vidékre helyeződése", mely először az ország északi és nyugati részén fekvő mezővárosokat éri el - még a 15. században - , majd az ország belső területei felé "nyomulva" a 16. században érinti az alföldi mezővárosokat. /A kisebb, ill. fejletlenebb mezővárosokat és a falvakat illetően a céhek vidékre helyeződésének folyamata egészen a 19. századig húzódva gyűrűzött tovább./

E hosszúra nyúlt folyamat kibontakozását azonban a - többek között a céhes kereteket manufak-

tura-rendszerbe szervező - hazai kereskedőtöke erőtlensége, ill. hiánya¹⁴, valamint az ezzel ellentmondásossá, hogy a céhes ipar megteremtődésének helyi feltételei -különösen az Alföldön és a Délvidéken - a céhes ipar továbbterjedési üteméhez képest rendkívül kezdetlegesek voltak. Így az egyrészt a külföldi iparcikk-beözönlés, másrészt a civitasok céhes iparának nagyrészt előbbi okozta megtorpanása, illetve a mezővárosi céhes ipar feltételeinek megérlelődése között jelentős ütemkülömbőség állt elő. Ennek folytán, noha "a céhek megalakulása a kisebb mezővárosokban és falvakban sem jelent már fejlődést a 18. század második felétől kezdve", a dunántúli és az alföldi mezővárosi kézművesek "jobbára csak a 18.-19. század fordulóján érkeznek el a céhes szerveződés fokára."¹⁵

A nagyobb alföldi mezővárosok céhes iparfejlődése csak a török hódoltság idején indult meg. E viszonylag kései /országos és alföldi viszonylatban azonban aránylag korainak számító/ "indulás" okait viszont - figyelembe véve az alföldi állattenyésztő oppidum közvetlen termelésének módosítást, a nomád periféria módosult termelési módját -, nem jelölhetjük egyszerűen a külső tényezők szerepében.¹⁶ Ugyanis a módosult, de lényegében a nomád

termelési-települési szervezeten alapuló közvetlen termelés az állattenyésztés egyoldalú túlsúlyát érvényesítve, a termelési ág jellegéből következően, korlátozottabb lehetőségeket kínált a különböző ipari termelőtevékenységek kialakulására, valamint ezek önálló iparággá formálódására, mint más agrárrendszerek.¹⁷ A külső feltételek pedig az oppidum mint termelőegység országon belüli zártságát, valamint az ennek legfőbb alapját képező állattenyésztés szerepét erősítették meg.¹⁸

Az ipari termelést az Alföld nagyobb oppidumaiban, így Nagykőrösön is /a többi alföldi településen csak a török hódoltság megszűnése után bontakozik ki komolyabb változás/ a török hódoltsággal járó következmények mozdították ki addigi feudalizmus-előtti állapotából. Amint e dolgotat bevezető részében már utaltunk rá, a 16. századot megelőzően Nagykőrösön az alapvető iparágak közül csupán négyet képviselt néhány céhenkívüli mester. /E mesterek számarányára vonatkozóan nem rendelkezünk adattal, de mivel az 1441-1490 közötti időszakban az iparosok a szomszédos Cegléden 17%-os számarányt¹⁹ képviseltek, s az iparfejlődés céhes szakaszában Nagykőrös Cegléd előtt járt, feltehető, hogy ez is megközelítette az akkori országos át-

lagot, vagyis a 20%-ot./ Csak a török pusztítások nyomán ugrásszerűen megnövekedett lakosság nagyobb önszükséglete adott kellő ösztönzést ahhoz, hogy az ipari szektor bővüljön, s a 17. század elején meginduljon a céhes fejlődés útján.

A nagykőrösi oppidum fokozatosan bekapcsolódott a városi iparnak, az iparilag fejlettebb területek mestereinek, segédeinek, inasainak vándorlásától közvetített vidékre helyeződési folyamatába. Kőrösön a céhesedés sokkal inkább az országos viszonyokhoz történő alkalmazkodás, mintsem a helyi ipar háziipari kereteket szétfeszítő fejlődésének hatására indult meg. A kőrösi mesterek "fő" alakítására bizonyos mértékig kényszerítve is voltak, mivel a nyugatias típusú és nagyobb lélekszámú városainkban már megalakultak a céhek - ebben az időben már Kecskeméten is virágzó céhélet volt - s a legény, valamint az inasképzés is a céhszervezet keretén belül történt. Ha tehát a nagykőrösi iparosok továbbra is a céhszervezeten kívül maradtak volna, akkor nem kaptak volna sem legényt, sem inast, mivel a céhen kívüli mesternél eltöltött ... idő nem számított be a legényi ... vagy inasi esztendőbe.²⁰ A fenti helyzet tükröződik abban is, hogy a 17. század elején létrejött 3 céh

közül kettő a már a török hódoltság kora előtt kialakult iparágak /szabó és szűcs/ kézműveseit tömöríti, a harmadik /szappanfőzés/ mesterségének céhesedésében pedig a török is érdekelt.²¹ Ugyanakkor a kovács céh csak 1750-ben jött létre - mivel eddig "képzettebb kovácmester nem sok lehetett"²² Kőrösön - és ekkor is tulnyomórészt idegen mesterek részvételével. Tehát a 15.-16. században is erősen falusias jellegű iparból a 17. század során tulnyomórészt azok az iparágak céhesedtek, amelyek a falvakban is a legkorábban kiváló iparágaknak tekinthetők.

A török uralom - a birodalom adóztató jellegénél fogva - minden olyan tevékenységet megtűrt - s bizonyos mértékig támogatott is - , melyet megsarcolhatott. Így Nagykőrösön sem állta útját a céhek szerveződésének. "A céheknek articulusokat adott pénzért, megerősítette a céh szabályait, sérelmeiket orvosolta szép és gazdag ajándékokért" és a harmincad reményében a "kőrösi iparosokat 1683-ban szép szóval hívegatja a szegedi vásárra."²³ A török a birodalom házas-birtokává téve Kőröst, csak az adót vonta el, egyébként nem vágta el a mezővárost a királyi területekkel való közlekedés lehetőségétől. Sőt, ahhoz is hozzájárult, hogy a kőrösieket magyar részre is fizessék az adót. A város egész fejlődése ezen a sajátos egyensúlyi helyzeten alapult a török

uralom idején: két államszervezet perifériáján helyezkedett el, s ez a helyzet biztosította számára, hogy továbbra is az európai világrendszer perifériáján maradjon. Ezen túl pedig módot adott arra, hogy a kőrüsiei a hódoltsági területek és a királyi Magyarország között jelentős közvetítői kereskedelmet folytassanak.

Igy a kőrüsi iparfejlődés számára bizonyos értelemben kedvező feltételek teremthettek. Ugyanis a török előzli összefutások eredményeképpen megnövekedett iparcikk-szükséglet-volument a kőrüsi kézművesek az iparilag fejlettebb területekről betelepülő mesterek segítségével elégíthették ki,²⁵ ugyanakkor a fejlettebb területek ipari konkurrenciáját jelentős mértékben kiszűrte az a tényező, hogy a két országrész közötti közvetítő kereskedelmet az alföldi oppidumok monopolizálták. Továbbá, mivel a földesuri jogokat a helybeli tanács képviseli, s a kőrüsiei a török alatt is adóznak földesuruknak, magánföldesuri érdekek sem gátolhatják a céhes szerveződést.²⁶ A városi tanács pedig minden eszközzel igyekezett előmozdítani a céhes ipar fejlődését. Erről tanuskedik az 1711-ben alkotott városi szabályrendelet is, melynek értelmében, ha

olyan mesterséget űző iparos akart letelepedni a városban, amely mesterség még itt képviselve nem volt, annak a letelepedési díját 24 forintot részben vagy egészében elengedték.²⁷ A céhek csak a 18. század folyamán jutnak a fejlődés olyan fokára, hogy céhmenopóliumukat féltve már az újonnan betelepülni kívánó mesterek távoltartására kéri fel a városi tanácsot.

A város olviskorában kialakult céhes ipar csupán a helyi szükségletek növekedésével képes lépést tartani, s csak a 18. században termel néhány céh az országos vásárookra.²⁸ Ezek a céhek azok, amelyek a bor- és marhakereskedelem révén meggazdagodott nagygazdák felduzzadt ruhacikk-keresletén a legkorábban megismesodtak. A szabóipar kivételével a többi körösi iparág a helyi, főként mezőgazdasági /ezen belüli is elsősorban az állattenyésztésből származó/ eredeti nyersanyagokra települt.²⁹

A céhes ipar számára - mint mindenütt - Körösen is a kontárok és az idegen, illetve külföldi iparcikkeket szállító kereskedelem jelentette a legfőbb veszélyt. A céhes ipar fejletlenségére a tárgyalt korszakban fényt vet az is, hogy a városi tanács a hozzá panasszal forduló céhekkal szemben ekkor - sőt, egészen a 18. század végéig -

szütek voltak, s a szabómesterség is csak a 19. század elején vált szét szűre és vékonyszabó iparra.

Az iparosság a céhes fejlődés korszakában az iparúzóknak személyében is erősen kötődött a mezőgazdasághoz. A legtöbb iparos egyben kisgazda is volt, s mesterségét csak ritkán tekintette főfoglalkozásának, hanem "mesterségét .... csak addig folytatta odaadással, míg valami kis földet, vagy szőlőt sikerült vennie, ... s így szakzerű iparát nem folytatta, hanem visszatért ahhoz a társadalmi osztályhoz, ahonnan elindult: a mezőgazda réteghez." A "mezőváros uralkodó agráröntudatán"³¹ és agrárjellegén túl, nyilván a jövedelmezőségi viszonyok is nagyban hozzájárultak a mezőgazdaság és az ipar különválási folyamatának vontatottságához. Ritkán fordult elő, hogy valamely kisgazda iparos tevékenysége alapján gazdagodott volna meg. Ez legfeljebb két iparág terén történhetett meg: ~~szűre~~ ^{valamint} a szűre-, ~~szűre~~ a varga-céhekből a 18. században alakuló magyar-tímár céhben fordulhatott elő. A szűre céh a város³² és a török számára is termelt. Ezen iparok jövedelmét bizonyítja az is, hogy a nemesrendű gazdák is szívesen adták gyermekeiket a mesterségekre. Az iparosok tulajdonképpeni többsége azonban - különösen a céhesedés

kezdetekkor - a kiegészítő jövedelemforrást kereső kisgazdák közül került ki. Hiszen az iparosok "igyekeztek szerezni egy kis vagyont, s ha ez sikerült, a mesterségét már alig folytatta, legfeljebb a legényt dolgoztatta, maga a szőlőbe járt az inassal."⁵⁵ Gyakorlat az olyan perek, amikor a céh felelősségre vonja az egyes mestereket, akik az inas és legény munkacerejét gazdaságukban is felhasználták. A céhes iparosok a körösi társadalomban a kisgazdákkal egy szinten, vagyis középen foglaltak helyet.

Fontos szerepet játszott a körösi fejlődésben a földesuri jogokat gyakorló városgazdaság. A földesuri haszenvételi jogok gyakorlása következtében elősegíti egyes mesterségek /borbély, molnár/ kialakulását, és /a városi fizetett alkalmazottak ruházása, valamint a töröknek szánt ajándékok tekintetében/ megrendelésével piacbővítő hatást fejt ki. Egészében véve tehát elősegíti a település agrárszervezetének zavartalan működéséhez szükséges "kiszolgáló ipar" megteremtődését. A város boltokat és mészárszéket tart fenn, melyeket bérbe ad. A kocsmáltatási jog gyakorlása folytán pedig önkezelésű kocsmája is van, ahol a Déldunántulon, Baranyában, Tolnában és Csongrádon felvásárolt borokat méri.

Sajátos átmenetet képezett a háziipar és a szakcséri ipar között a malom. A malmok részben a vállalkozó civisgazdák kezén voltak, a fizetett alkalmazottak dolgoztak bennük. "Maga a molnárság azonban, mivel nem iparosok kezén voltak a malmok, hanem vállalkozókén, nem vált olyan szakcséri iparossággá, mint az más, nyugatias társadalomban megtörtént."³⁴ Mivel a török hódoltság alatt a gabonatermelés éppen csak fedezte a helyi szükségleteket, a malomipar fejlődése majd csak később, a szántóművelés fokozatos előrenyomulásával kap lendületet.

Végül e helyütt térünk ki röviden a kiskereskedők helyzetének jellemzésére. Hiszen a kiskereskedelem is az iparhoz hasonló helyet foglalt el a mezőváros agrárrendszerében. A kiskereskedelem is a mezőgazdasági termelésnek alárendelt szerepet töltött be, e ettől való különválása szintén rendkívül lassú és nehézkes volt. A kupeckedő kiskereskedelem is a mezőgazdasági tevékenység kiegészítő ágaként jelent meg Körösön. A kisgazdák közül verbuválódó kereskedő kispolgárság rétege, mely már főfoglalkozásként üste a kupeckedést, tulajdonképpen a 18. századra vált ki. De ezek is megmaradtak kisgazdáknak, akik "a kereskedésből

szerzett esetleges hasznot gazdaságuk növelésére és bővítésére fordították.³⁵ Viszont a többi kisgazda is - kiegészítő foglalkozásként - , ha csak tehette, folytatott valamilyen kereskedelmi tevékenységet. A kiskereskedelem mezőgazdaságnak alárendelt, azt kiegészítő jellege leginkább a kis méretű állatkereskedelemben mutatkozott meg. E kupeckedő kisgazdák csupán néhány forintnyi haszon reményében foglalkoztak szűkkörű állatkereskedelemmel. Ezt azonban nem tekinthetjük a kiskereskedelem belhűli, az agrártermelésből elváló specializációnak, hiszen az állattartással mint termelő munkával e korban még az állat-eladás is erősebben összefüggött, mint később.³⁶ Önállósodását és szakoszkodását tekintve hasonló helyzet jellemzte a borral, gyümölcssel és pálinkával folytatott kofázkodást is, amelynek gerincét szintén a saját gazdaságban előállított többlet értékesítése alkotta. És ráadásul ez a kereskedelem is - a hódoltság korában - gyakran a gabonára való cserét foglalta magában. Ezt a fajta kereskedelmet többnyire az asszonyok végezték. S ügyesebbjeik külső kerültek ki a városi, ill. magántulajdonban lévő piaci és városi boltok bérlői is. Szakosultabb és önállóbb kiskereskedelmet képviseltek már a boltok és bódék kisgazda bérlői. De a viszonylag

szakosított kiskereskedő polgárság életmódja is megmarad a kisgazdán, s a főfoglalkozásu kiskereskedők - akárcsak a céhes iparosok - a mezővárosi társadalomban középső helyet foglalnak el.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a török hódoltság művetkezményei, hozzájárulva Nagykőrös gazdasági fellendüléséhez, az ipar fokozatos mennyiségi növekedésének és kezdődő céhesedésének alapját is megteremtették. A két országrész közötti egyensúlyi helyzet elősegíti a céhes kezdetek kibontakozását. A török rendelkezéseivel és ajándék-követeléseivel maga is hozzájárult a körösi ipar piacának bővüléséhez, s ezzel az ipari termelőtevékenység fokozatos specializálódásához. Mindezek eredményeképpen a céhes fejlődés országos hulláma, elérve Nagyköröst, lassanként kiszakítja az ipart a háziipar keretéből. A háziiparon belül maradó legjelentősebb munkafajták: a házak és mezőgazdasági építmények felépítése és javítása; a szövés-fonás és a pálinkafőzés. Tizenegy szakosított művelt iparról adnak számot a korabeli források³⁷, de a civil korban ezek közül csak öt jut el a céhes szerveződés fokára.

A céhes ipar kialakulása egészében véve nem hoz jelentős változást a közvetlen termelés vonatkozásában. Az ipar céhes keretei csupán biztosították, hogy az ipar lépést tartson a lakosság megnövekedésének és a mezőgazdasági árutermelés fokozódásának eredményeképpen jelentkező iparcikkszükséglet-bővüléssel. Tehát lehetővé tették, hogy az agrárrendszer egésze zavartalanul működjék tovább. Ez tükröződik a társadalmi szerkezet alakulásában is: a civilegazdák között egyetlen iparost sem találunk és a mesterek a városi magisztrátusban sem kaphattak szerepet.

2. Társadalmi szerződés

Az előző fejezet utolsó pontjában a nagykőrösi céhes ipar kapcsán bővebben esett szó az "iparos kispolgárságról". E réteg helyzete igen hasonló volt a kereskedő kispolgárokéhoz. Ezek főfoglalkozása a kupeckodás, saját és másoktól felvásárolt bort, gyümölcsöt adtak el, gyakran gabonáért. /Nagykőrösön a török korban ugyanis a saját gabonatermelés nem elégítette ki a helyi keresletet; a hiányt "pénzes gabonával" kellett pótolni - ameddig lehetett, a 17. század végéig./ E "kupeces" emberek alkalmanként összetársulva, kisméretű marhakereskedelmet is folytattak.

Mindenesetre ez a kereskedő-iparos kispolgárság egyaránt a "kisebb gazdák" rétegéből vált ki, s ami itt a lényeg: tevékenységének hasznát a gazdaság bővítésére fordította.³⁸

Vegyük közelebbről szemügyre a kőrösi rétegződést. A könnyebb érthetőség kedvéért táblázatot alkalmazunk.³⁹

/Lásd a következő oldalon./

munkamegosztás-specializáció

	<u>gazdák</u>	<u>pásztorok</u>	<u>iparosok- kereskedők</u>
a vezető- főnök			
b olvas- gazdák, polgár- ság	nagy- és közép- gazdák	számadók	-
c mezőgaz- dasági kiszolgál- ás	kis- és közép- gazdák	-	iparosok kereskedők
d munkás- ság	vagyontalan vagy néhány marhát és kisszőlőt bíró mezői munkásság	mezei parasztek	-

A mezőgazda kispolgárság - mely rétegből az iparosok és kereskedők is kiváltak - volt a tipikus gazdaréteg Nagykőrösön. Ugyanez áll gazdaságára, s családijára is. A kisgazda gazdaságának alapja a mezei kert és az akol. Általában specializálja gazdaságát marhára vagy szőlőre; a szántóművelés a 18. századig másodlagos. A kezdőtőkét - mellyel szőlő-hegyet vagy mezei kertet épít - általában a nagy-gazdától kapja, kamatként a szőlő esetében a termés felét kűtik le.

A termeléshez szükséges munkaerőt kizárólag a család biztosítja, a kisgazdának sem "árendáskert-je", pusztarésze, sem bérese, pásztora, kertésze

nines. Saját házában él. Megállapíthatjuk, hogy a par excellence mezővárosi polgár a kispazda, az ő rétege a legszámosabb.

Fölötte helyezkedik el a nagypazdák és közép-pazdák rétege. Míg a kispazdának usque ¹⁻⁴ ~~20-30~~ marhája van, a civispazda marhaszáma /a városi adófizetés alapja a marhaszám/ százas nagyságrendben mérhető, esetenként ezren fölül is.

A civispazda mezői kerteken és akloken túl /ház után való rét mindenkinek jár, akinek háza van/, pusztákat bérel a várostól, árendás kerteket építtet. Míg a kispazda családjával együtt végzi a munkát, a civispazda csak szervez, irányít. A civispazda tekintélyes tőkével rendelkezik, amit legfőképpen a nagybani marhakereskedelemből halmoz fel, kupec-mivoltában nemcsak saját marháit adja el, felvásárlói tevékenységet is folytat. Ezek a gazdák viszik állataikat Pestre, vagy a többi, kisebb marhavásárra. Általában a pesti út melletti pusztákat használják /legalábbis a legmódosabbak/ - Pótharasztját -, s innen hajtják föl az állatot. Mindazonáltal a város számára a ridegen tartott marhadílmány - az állandóan változó marhaszám miatt - csaknem felmérhetetlen, az adóalapot nem is terjesztik ide ki, csak a belső övezetekben tartott marhákat vessik számba.

⊗ A belvárosi állományra vonatkozó adatok

A nagygazda családjá munkacereje mellé béreseket, kertészeket /a mezei kertek gondozója/, pásztorokat /hajdukát/ alkalmaz. Mint vállalkozó, nem a pásztorokat alkalmazza közvetlenül, hanem egy másik vállalkozóval köt szerződést: a számadóval. A számadó maga is birtokol marhákat a gondjára bízott csordában /ezzel garantálja a veszteségek megtérülését/.

Ugyanóság a civisgazdák közül kerülnek ki a városi tanács tagjai és a bírák is.

A civisgazda által alkalmazott zsellérek a gazda házában laknak. Lényegében a nagycsalád tagjaivá válnak, munkájukat együtt végzik a gazda fiaival. Létszámuk a város űszlakosságához mérten meglehetősen alacsony, a civisvárosban elég nagy a mobilitás. Hozzá kell még tennünk, hogy a zsellér nem tisztán bér munkás, ugyanis munkáját részben természetben térítik meg /termény, ellátás/.

A török hódoltság korában a város hármás jogrendszerben élt. A magyar vármegye valóóságos hatalmának elvesztése nem jelentette azt, hogy a város ne ismerte volna el a megye fennhatóságát, ne küldte volna meg rendszeresen az adót /taxa/, és főbb ügyekben ne kérte volna a megye hozzájárulását a magisztrátusi határozatokhoz. A város földesurai

A kőrösieket örökös jobbágyként kezelték, a lakosságtól többször kértek összeírást. A kőrösieket terhelték az utiszámlák /Fülekre/ és az egyéb rendkívüli terhek is.

A 16. század a teljes bizonytalanság, állandó háborúság százada volt a hódoltság városai számára. A Duna-Tisza-közének felső részén csak a Három Város maradt épségben, a többi település mind elpusztult. A század végének tizenöt éves háborúja tetőzött be a pusztítást, ugyanakkor azt is megmutatta, hogy a két birodalom /a Habsburg és az Oszmán/ erőegyensúlyba került: a hódoltság viszonyai konszolidálódtak.⁴¹ A drinápolyi béke /1568/ szentesítette a kettős uralmat. Mind a magyar, mind pedig a török fél adóztatta mindkét övezet /a határ két oldala/ lakosságát; a zsitvatoréki béke pedig véglegesítette ezt az állapotot. A magyar nemesség egy pillanatra sem mondott le birtokairól, a végváriak pedig a nemesi, királyi és egyházi adókat kiméletlenül behajtották. A hódoltság, illetve a királyi terület peremvidéke így kétfelé szolgált, s ezt az állapotot a békék csak garantálni tudták. Bár 1548-tól a magyar országgyűlés csak a normál adó felét szedette be a kétfelé adózó településekből, a kér-

dés - az adójövedelmek megoszlása - az egész korszakban diplomáciai viták tárgya maradt.⁴²

Tény az, hogy a török közigazgatás és igazságszolgáltatás nem hatolt be a hódoltság mindennapi életébe - különösen nem a 17. századi konszolidált időkben. A jogorvoslat gyakorlatilag a magisztrátus kezébe ment át.

A török uralom adóztató uralom volt Körös számára. Mivel Körös - csakugy mint Cságtód és Kecskemét - házas-birtok volt, viszonylag rendezett viszonyok között élt. A rendes adó - derék summa, császári adója - mellett a magánbirtok természetbeni szolgáltatásai helyett a budai vezér konyháját látták el. A közmunkát a budai löpögyártásban használt salétrom szállításával váltották meg.⁴³ Mindehhez rendkívüli terhek sora járult. Tény mindenesetre, hogy a "török részre való" adózás sokszorososan felülmúlta a "magyar részre való" adózást.

A két külön jogrend alatt, és azoktól gyakorlatilag függetlenül teljessé fejlődött a civile-jog. Mint az előző fejezetekben már említettük, a mezővárosi földhasználat kialakította a maga speciális jogrendjét: a polgári jog csíraformáját, a civile-jogot. Kezdetben ez csak a "magányföldekre" és a

szőlőre vonatkozott. A török kor folyamán ez a civis-jog - követve a termelés rendjének kiteljesedését - a gyakorlatban kizárólagos érvényre emelkedett. A joggyakorlatban - a rétek szűkössége miatt a "ház után való rétek" kivételével - minden gazdasági objektum szabadon adható-vehetővé, örökithetővé vált. Mindennek nem mond ellen a mezei kertek kétféle tulajdonformája. Az első kategóriába tartoztak az "örül maradt kertek" és a "pénzen vett kertek", a másodikba pedig a "város adománya" kertek. Ez utóbbiak a birtokos halálával visszaszálltak a városra, s elvileg el nem idegeníthetők voltak. Amennyiben azonban a használó örököse kérte - és megkapta - a kertet, úgy egy idő után már "örül maradt"-nak minősült. Ugyanigy lehetséges volt a "magántulajdonba uszálás". A város adománya kertek általában a korábban csak legelőnek használt belső övezetben keletkeztek. Egyértelműen magántulajdon-jelleggel birtokolták a szőlőket.

A két leglényegesebb vonás itt a következő: erős tendencia figyelhető meg a "magántulajdonba uszálás"-ra; a város tulajdonában lévő kerteket is egyénileg használták.

Aklot mindenki szabadon foglalhatott, a legelőt /gyakorlatilag a belső legelőt/ mindenki

szabadon használhatta.

Ugyanakkor az adásvételi aktusokat be kellett jelenteni a tanácsnak. Ez állt a házakra is, melyek közül elég sok épült funduson kívül; a város számára azonban különbség nem létezett.

Végezetül tekintsük át a város gazdasági és politikai vezetését. Gyakorlatilag egyetlen joghatóság a városi tanács volt, tagjai a nagygazdák közül kerültek ki, akik életük végéig viselték a tisztséget. A végrehajtó hatalom a főbíró /örögbíró/ kezében összpontosult, segédje az általa /1626-tól/ kinevezett másodbíró volt /a főbíró a város választotta/. Rendszerint szintén nagygazda. Mandátuma Szent György naptól Szent György napig szólt.

A városi igazgatás tagjai még a jegyző /minden ügyet ő jegyez/, a tiszttartó /funkciója ugyanaz, mint a városgazda/, a vásárbíró és a bor- és szénabíró.

A városi vezetéshez csatlakozik az értelmiség is: a prédikátor /Körös református: az egyház-szervezet egybeesik a városvezetéssel/, az iskola-mester /Körösön már a 16. században volt iskola, a debreceni kollégium partikulája/, s a harmadik értelmiség: a jegyző. Mindezen alkalmazottak -

a tanácsstagokkal és bírákkal szemben - rendszeres /természetbeni és pénzbeli/ javadalmazást kapnak a várostól. A város saját gazdaságot tartott fenn. A gazdákra - marhaszám szerint - kivetett adó mellett, a városi pusztákon termelt termények után dízsmát szedett a város, a bérelt pusztákon bérelt kertek /árendás kertek/ után pedig pénzbért. Ily módon a város a földesurának fizetett bérleti díjat áthárította a kerteket, pusztarészeket tőle bérlő gazdákra, de az általános "közjogi" adó révén az egész lakosságra is.⁴⁴ Az igazgatási, igazságszolgáltatási tevékenység során további jövedelmek is befolytak a város kasszájába. A kiadások rovatban szerepelt minden költség, mely a várost mint közösséget terhelte; alkalmazottak jövedelme, a törököknek és magyarnak teljesítendő szolgáltatások, utiköltségek, ajándékok, stb.

A városi vezetés a legnagyobb horderejű ügyekben nem önállóan döntött, hanem a Három Város közös testületéhez fordult.

Bár a Három Város éles gazdasági versenyben állt egymással /pusztabérletek - ezeket a magyar és török földesurtól, a pasától egyaránt meg kellett szerezni/, egymásutaltságuk más vonatkozásban is testet öltött.

A hódoltság e területe - csakugy mint a királyi terület határmenti övezete - állandó létbizonytalanságban élt. E tekintetben mindkét hatalom tehetetlennek bizonyult, különösen a "konszolidált" 17. században. A lakosság így megszervezte saját önvédelmét, mellyel valamennyire elháríthatta a fosztogató katonák jelentette veszélyt. Nagykőrös is megszervezte karhatalmi szervezetét, a "rendőrség" funkcionáriusai a hadnagyok, tizedesek, utcátizedesek, kapusok, szőlőcsőszök voltak. Így Kőrös is kiépítette a parasztvármegye szerkezetét.⁴⁵

Foglaljuk össze az itt leírtakat.

A török hódoltság távolról sem mutatta mindenütt ugyanazt az egyéges civilis-városi fejlődést, mint amilyent Nagykőrös esetében tapasztalhattunk. A hódoltságnak a záró végvárai^{hoz}, illetve a Duna és a Tisza vonalához közeledő részein a török volt az ur; a városok török helyőrséget és lakosságot kaptak. Civilis-városi fejlődéssel lényegében két övezetben találkozhatunk: a Duna-Tisza-közén, ahol a török magára hagyhatta a városokat, és egy ugyanilyen övezetben, a Tiszántulnak a Tisza és az Erdély felé záró vár-vonal közé eső részén.

Mint láthattuk, a Duna-Tisza-közének síksá-

gára a portyázó magyar végváriak akadálytalanul be-
törhettek. Ebben az övezetben a fennmaradó városok:
Cegléd, Kesztemét és Kőrös független fejlődést él-
vezhettek. 46

E fejlődés márpedig azt jelentette, hogy a vá-
rosok kapcsolatai a külfilággal külkapcsolatokká,
külkereskedelemmé minősültek át. A török nem foly-
tatott "gazdaság"- vagy "társadalompolitikát", csak
az adó beszedése érdekelte.⁴⁷ Ennélfogva a civis-város
- ha adóját befizette - szabadon fejlődhetett. A
magyar feudalizmus - mely számára nem is volt más,
mint uri feudalizmus - pedig távol volt, fegyveres
ereje szintén csak adóztatásra volt alkalmas.

Ennélfogva a civis-város fejlődésének három
mozzanatában is függetlenné vált: Mint láttuk, köz-
vetlen termelését illetően a határ végtelenül ki-
tágult, a földbőség korlátlan volt - legalábbis
elégsges. A termelésre felépülő társadalmi
szerkezet funkcionálisan önmagát képezte le -
ugyanis gyakorlatilag Nagykőrösnek nem volt vidé-
ke, melyen más település is lett volna. A belső
tulajdonviszonyok pedig tiszta formájukban fej-
lődtek ki: a magány-föld, ill. magánhasználat -
eltekintve a közösség létfeltételét biztosító,

városi gazdaságtól - gyakorlatilag kizárólagossá vált, ugyanígy egyetlen joggá lett a civis-jog.

Igy a civis-korban a társadalmiság egysége maga a város lett, ez volt a társadalmi entitás.

Ezekután vizsgáljuk meg, milyen kapcsolatrendszerek - külső kapcsolatrendszerek - kötötték a civis-várost a /kül/világhoz.

3. A civisváros és a világgazdaság viszonya

Az árforradalom, mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet egyik mozzanata, maga is része volt annak az összetett folyamatnak, amelynek során a kialakuló európai világgazdaság egyes régiói egymással meghatározott viszonyba kerültek. A 16. században és a 17. század elején részben ez a **krisztó** infláció közvetítette a világpiacon hatásokat az egyes régiók felé. E hosszúra nyúlt inflációs folyamat csúpán az európai világgazdaság egészének, valamint részeinek gazdasági szerkezetében végbe-
menő változások pénzügyi területen való leképeződése volt, s a nemzetközi, valamint az egyes területeken belüli munkamegosztás alakulása tekintetében nem meghatározó, hanem folyamatgyorsító szerepet játszott.⁴⁸ Így Kelet-Európa, s ezen belül Magyarország vonatkozásában is egy - a nyugat-eu-

rópaiktól már kezdettől eltérő - készen talált gazdasági-társadalmi struktúra torzulását és ennek alapján egy tartós gazdasági függőségi viszony létrejöttét gyorsította meg.

¶ Az árforradalom alapvetően két lényeges gazdasági strukturaváltozást elősegítve járult hozzá a tökéletes termelési mód genesiséhez: az egyik az európai interregionális munkamegosztás rendszerének megszilárdulása, a másik a felhalmozás volt.⁴⁹

Az árforradalom inflációs hatása közvetlenül a nagyvolumenű nemesfém Európába áramlása nyomán jelentkezik.⁵⁰ A nemesfémbeáramlás és az áruk ezzel kapcsolatos emelkedése természetesen nem magyarázható a mennyiségi pénzelmélet alapján. A pénz elértéktelenedése mögött a nemesfém előállítási költségeinek csökkenése állt.⁵¹ Mindenesetre az egyes világ gazdasági régiók között fennálló fejlettségbeli különbségeknek megfelelően "az infláció által kifejtett globális hatások jóval kisebb jelentőségűek voltak a differenciális hatásoknál."⁵²

Az árforradalom külső jelei először a 16. század elején kezdődő gabonáremelkedés fokozódásában mutatkoztak meg. "Az áremelkedés mértéke annyira eltérő volt a különböző árucikkekénél, hogy az ársztruktúra mindenütt teljesen átrendeződött

és két nemzedéken belül teljesen új értékviszonyok alakultak ki.⁵³ A korábbi két évszázadhoz viszonyítva teljesen új helyzet állott elő, az ártó átváltott, s az élelmiszercikkek árai az iparcikkek árai fölé emelkedtek. Régióként, országonként, ill. az egyes árucikkeket tekintve különböző ütemű és arányú változások következtek be.

Az inflációs pénznyomás hatását Nyugat-Európában a tartós túlkéréslet is fokozta, hiszen általában a népesség - és ezen belül is elsősorban a városi lakosság - valamint a mezőgazdasági termelés növekedése közötti rés támadt, s ez a rés a 17. század közepéig egyre tárgult. Tartós élelmiszer-túlkéréslet állt elő Nyugat-Európában, amely kirívó inflációhoz vezetett.⁵⁴ A nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok pedig már elég intenzívnak bizonyultak ahhoz, hogy ez az infláció exportálódjék, ill. importálódjék. Így Kelet-Európa vonatkozásában - tekintetbe véve, hogy a térség már a 16. századra nagára ültötte Nyugat-Európa élelmiszer- és nyersanyagszállítójának szerepét - a 16. század elején már az árforradalom hatásáról beszélhetünk anélkül, hogy nagyobb mennyiségű nemesfém áramlott volna be az országba. Így importálódott Magyarországra ⁴/₅ a ~~keleti~~ infláció. A mezőgazdasági cikkek export

kereslete tovább fokozta az iparcikkek iránti keres-
letet, s az árforradalom hatására főleg ezek árai
emelkedtek Magyarországon⁵⁵. Ezzel egyidejűleg az
alacsony népsűrűség, a bőséges munkaerőforrások kö-
vetkeztében nem alakult ki olyan mély szakadék az
ár-és bérszínvonal között, mint Nyugat-Európában,
ahol ez jelentős tökefelhalmozás forrásává vált,
& az elszegényedett, föld nélkül maradt munkavállá-
lókat és az iparosokat egyre inkább kiszolgáltatotta
a munkaadóknak.

Az árforradalom által kiváltott hatásokat komp-
likálták a pénzmozgással, az egyéni és szervezett
spekulációkkal, valamint az állami pénzforgalmat
szabályozni igyekvő rendeletekkel kapcsolatos jelen-
ségek. Ami a pénzmozgásokat illeti, egész Közép-Eu-
rópára érvényes "a rossz pénzek beszívargása, vala-
mint a különböző pénznemek nagymértékű keveredése."⁵⁶
Mivel "a jó pénz /nemesfém/ oda megy, ahol nagyobb
az áruforgalom és a vásárlóképesség"⁵⁷, az árugaz-
daság kezdetleges fejlettségi fokán az áremelkedé-
sek elősegítik, hogy a lakosság által forgatott ér-
téktelen váltópénz különböző fajtái volumenüket
tekintve megnövekedjenek. Ugyanakkor éppen az
ilyen gazdaságban növekszik meg a tartalékolási
igény, amely a teaurált nemesfém pénzekkel foly-

tatott spekulációnak, ezek kiáramoltatásának alapjává válik.⁵⁸

Az európai világ gazdaságban végbemenő változások a közép-kelet-európai régióban nem vezethettek a pénzjáradék rendszerének kialakulására. A majorsági gazdaságok kialakulása felé történő átmenet során először a terményjáradék szerepe nőtt meg; a súlypont eleinte a földesuri monopóliumokra, haszonvételekre tevődött. Miután a földesuri gazdaság ilyen módon eladható termékhez és még kényszerpiac-hoz is jutott, a városok ellen fordult. A folyamat mintegy betetőzéseképpen az agrárkonjunkturát politikai eszközökkel igyekezett lefűlteni. Erről tanúskodik a vármegyék limitatio joga /1625-től/, melynek értelmében a városok már tulnyomórészt a vármegye beleegyezésével voltak kénytelenek árszabást készíteni. Ennek révén sikerült intézményesíteni a földesuri gabona magas és az iparcikkek alacsony árszabását.

Az alföldi civisvárosok virágzását e korban az árforradalom "begyűrűzése" csupán azáltal tette lehetővé, hogy e települések autonóm módon reagálhassanak az agrárkonjunkturára. Mivel sem magyar, sem török részről nem avatkoznak bele

drasztikusan e városok közvetlen termelésébe, csupán fennhatóságukat terjesztik ki rá, az alföldi mezővárosok fejlődése is példázza, hogy a politikai fennhatóság alapján, illetve a gazdasági kötődés alapján létrejött entitás milyen különböző vizsgálati egységeket jelentenek. Nagykörtől szempontjából a vizsgált korszakban sokkal inkább az európai világgazdaság - illetve a 18. századtól ezen belül a Habsburg Monarchia - jelenti a bennfoglaló egységet, mintsem Magyarország. Ezt tükrözi az is, hogy a város oppidum funkciója háttérbe szorul a távoladgi kereskedelemben való részvétel szerepéhez képest.

A 17. század válsága - a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet válsága - az európai világgazdaságban általános depresszióként⁶⁰ jelentkezett - az agrárkonjunktúra végétért. Az 1630-40-es években a gabonák stagnálni kezdtek, majd estek. Az áresés még e század 60-as éveiben az élőállat-, a hus- és a borkereskedelmet is elérte. Mivel pedig a magyarországi export "a szarvas-

marhával nem a kibontakozó modern típusú nemzetközi kereskedelem Atlanti-parti központja felé irányult, hanem főleg a délnémet városok és Velence felé, amelyek maguk is kárvallottjai lettek a nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15.-17. századi áthelyeződésének", e térség hosszantartó depressziója jelentősen megcsappantotta a magyarországi területek vásárlóképességét.⁶¹

Az árforrádalom végső elemzésben végülis nem volt más, mint az európai világgazdasági rendszer létrejöttének és kitágulásának kísérő jelensége.⁶² A hosszú 16. század folyamán a mezőgazdasági árak 400-600%-kal emelkedtek, míg az ipari árak emelkedése a 200% alatt maradt. A tendencia már a 16. század elején kimutatható, de az agrárrelló csak az 1550-es évek táján váltott át ipari ollóba.⁶³ A folyamat lényegében abban állt, hogy a nyugati - városi - ipari népesség növekedése mögött elmaradt a mezőgazdasági termelés-növekedés, s így agrárkonjunktúra állt elő.

Az "első" 16. század /cca 1450-1550/ viszonylag nyugodt agrárkonjunktúrája a "második"-ra hirtelen megdőlt. Az új korszak beköszöntését nagy harderejű események jelezték. A spanyol és francia kincstár fizetésképtelenséget jelentett ⁶⁴ 1547-ben, ennek egyik legjelentősebb következménye a német-római császárság bukása volt.⁶⁵ A holland kereskedőtöke előtt megnyílt a Földközi-tenger, s a németalföldi szabadságharc során elesett Antwerpen /1576/, helyét a holland Amsterdam foglalta el. /Antwerpen a kontinens posztókereskedelmének, Amsterdam pedig gabonakereskedelmének központja volt./ Spanyolország annektálta Portugáliát,

Velence stagnál.⁶⁶

Vegyük szemügyre, hogy hogyan alakult az Alföld marhakivitele. A második 16. század folyamán kinyíló ipari olló a marhaexport hihetetlen megugrását váltotta ki. Az 1550-es években a török kerülettől kivitt marhák száma az évi 50.000 körül mozgott, ennek csak ca. 10%-a maradt Habsburg területen,⁶⁷ a hatvanas években ez a szám felment a 60.000-es átlagra,⁶⁸ míg a csúcspont a hetvenes évekre tehető, amikor évi 100.000 marháról is többet exportált az Alföld.⁶⁹ Mint Hegyi megállapítja, a marhaexport teljes egészében az alföldi monokultúrákból került ki.⁶⁹⁰

A hódoltság peremének volt még egy exportterméke, ez a bor volt. Az Alföld azonban egyrészt szállítási nehézségek, másrészt a talajviszonyok nem megfelelő mivolta miatt e téren nem jühetett számításba.

Mindazonáltal az agrárkonjunktúrát nemcsak a civis-polgárság használta ki. A királyi terület nagybirtokosai is kihasználták, s nemcsak saját terményeikkel, hanem felvásárolt árukkal is kereskedtek. Kiteleződött a "második jobbágyság" rendszere, a nem-hódoltsági terület oppidumait komoly támadások-korlátozások érték.⁷¹

A hosszú 16. századi agrárkonjunktúra a 17. század huszas-harmincas éveiben megszűnt. A marhakereskedelmet illetően ezt Zimányi Vera egyértelműen kimutatta.⁷² A folyamat kezdőpontján krpnológiailag a tizenöt éves háború állt, az évek azonban sokkal inkább a délnémet és osztrák városok keresletének csökkenésében találhatók meg.

Míg a marhakereskedelem "aranykorában" /1550-1620/ a forgalmat túlnyomórészt a magyar tőzsérek bonyolították le /a debreceniek a birodalmi városokig is eljutottak/, a századfordulón komoly változások következtek be e téren is. Mint Makkai kifejti,⁷³ a délnémet tőke összeomlását követő egy évszázad alatt a Habsburgok sorra elvesztették külföldi hitelezőiket. A centralizáció válságából azonban a központi hatalom győztesen került ki, ugyanis új hitelezőket talált a kialakuló abszolút birodalmi arisztokráciában, a szerveződő apparátusban és e most már az állami gazdaságpolitika függvényévé lett, de a délnémet konkurenciától megszabadult osztrák várlakosokban. Ezzel a birodalmi egység körvonalai - amely most már a belső regionális különbségeken alapult - kezdtek kialakulni. Az említett három réteg igyekezett monopolizálni a kereskedelmi forgalmat.

Ugyanakkor a nemesség nagy része szembekerült a dinasztiaival, s a katolikus dinasztia és a protestáns rendek közötti konfliktus azt eredményezte, hogy a protestáns kereskedőket kiutasították Bécsből. Magyarországot elérasztották a "Viehändler Emigranten". Az osztrák marhaárak és az itthoni felvásárlási árak közötti érrés az 1640-50-es évektől minimálisra szűkült, így csak a kellő gazdasági és politikai súllyal rendelkező nagybirtokosoknak fizetődött ki a vállalkozás. /A Zrinyiek az olasz appalátó-t is veszélyeztették Bécs felé irányuló exportjukkal.⁷⁴/ A másik nagy monopóliumveszélyt az 1622-ben Bécsben megszervezett landesverlegerische Viehcompagnie jelentette, amely azonban a pénzromlás viszonyai között hét év múlva a felosztás sorsára jutott, amiben nem kis része volt a magyar tőzsérek ellenállásának.⁷⁵

A 16. század végén még egy jelentős forgalmi változást figyelhetünk meg. A hagyományos angol posztóipar egyik legnagyobb exportpiacát jelentő közép-kelet-európai piacot visszahódította a norva és sziléziai olcsóbb posztó. Az 1700-as évek elején a keresia /kersey/ elvesztette legnagyobb piacát. Ugyanakkor stabilizálódott a Magyarországra irányuló stájer fémesszövetexport.⁷⁶

Az Alföld szempontjából legjelentősebb kivételi cikk, a marha keresletének összeszűkülése egy szélesebb folyamat része volt. A folyamat leglényegesebb vonása az európai világgazdaság beszűkülése, stagnálása volt. A 17. századnak ez a válsága a városfejlődést is mélyen érintette. A világgazdasági rendszerben elfoglalt pozíciójuk szerint az egyes régiók különböző súlyossági fokú és befolyású városválságon mentek át. A centrum városai /itt: Anglia, rajnai Németország/ zömükben visszafejlődtek, a városhálózat széttört, s csak jó egy évszázad múltán /a 18. század második felétől/ alakult ki újból, de most már eltérő struktúrával, egységes városhálózat.

A folyamat regionálisan eltérő vonásokat mutatott. Angliában, rajnai Németországban kicserélődött a városállomány, Franciaországban megrostálódott, Közép-Kelet-Európában - eltekintve a cseh-morva kisváros-fejlődéstől - azonban nem jött létre minőségi változás.

Az agrárkonjunktúra megszűnését kiváltó városválság mögött mélyebb okok munkáltak. A 17. század elejére a terjeszkedő európai világgazdaság - melyben még a kereskedelmi tőke uralma dominált - elérte a terjeszkedés határait, dinamikája stagnálásba váltott át.

Az agrárdekonjunkturára, a városválság⁷⁷ mögött a modern kapitalizmus genezise húzódik meg. A korokban az ipar ugyanis rusztifikálódik, létrejön a Rural Industry - persze regionálisan eltérő intenzitással.⁷⁸ Ausztriában a városválság 16. században meginduló folyamata /csakúgy mint - ahogy már előbb, az oppidumok esetében láttuk - Magyarországon/ csak a 18. században váltott át ismét fellendülésbe.

Míg azonban a 17. század elejéig erről a délnémet tőke konkurrenciája tehetett, a 17. század folyamán már az abszolút monarchia gazdaságpolitikája. Az aulikus arisztokrácia szintén vidékre terelte az ipart /ennek közvetlen kiváltó oka - a céhelzárkózás - mögött a mezőgazdaságtól teljesen el nem szakadt vidéki munkaerő olcsóbb ára húzódott meg, valamint technológiai-energetikai tényezők/, a városok autonómiáját korlátozták. Míg a 16.-17. század folyamán e tekintetben a rendi gyűlések /tartománygyűlések/ fejtették ki a legnagyobb nyomást, a 17. század harmadik harmadától már a centralizáló abszolútizmus.⁷⁹

Ez az abszolútizmus különösen a harmincéves háború után indult gyorsabb fejlődésnek. Ennek hatására meggyorsult Bécs fejlődése.⁸⁰ A felte-

hetően e fejlődés következtében 1660 körül megugró bécsi marhaár-jelezte konjunkturát a magyar tőzsrék csődje miatt már osztrák /illetve nem magyar nemzetiségű/ kereskedők használták ki.⁸¹

A 17. század válságát illetően Immanuel Wallerstein megállapítja, hogy az a centrum-országokat illetően /Anglia és Franciaország példáját vizsgálja/ a merkantilista politika évszázada volt. Anglia az 1651-es Navigation Act után husz évvel már kiszorította a holland tőkét hegemonisztikus pozíciójából. 1672 után Anglia és Franciaország egyaránt saját erőforrásaik megnövelésére és védett piac kialakítására törekedtek. A - Wallerstein által nem tárgyalt - Rural Industry mellett az alapvető különbség abban állt, hogy Anglia gazdaságát alapvetően a mérsékelt éghővi Amerika gyarmatosítására alapozta, Franciaország - pontosabban Észak-Franciaország - pedig Dél-Franciaországra.

A periférián viszont elterjedt a "második jobbágyság" rendszere - az árutermelő nagybirtok.

"Míg a centrumban a mezőgazdaság tökéletesen ~~decentralizálta~~ ^{szervezte} a periféria létszükségleti cikkei előtt a piacot, a periférián az árutermelő kis tulajdonos [paraszt] és bérlő hanyatlása ~~kitágította~~ ^{szűkítette}

a régió piacait a nagybirtok számára, amely így továbbra is piacra termelt. Ez a piac azonban már nem "világ"-piac, hanem "regionális" piac volt. Mivel a regionális piac kisebb bevételt hozott a nagybirtoknak, mint a világpiac ... [a 16. században], a nagybirtok a helyi ipari termelésbe fektette be a profitot [income]. Az [előző periódusban] ez a helyi ipar a centrumból származó textil- és fémáruikkal importja következtében [egyszer már] csaknem tönkrement. Most azonban már nem állt rendelkezésre a nemesfém, amivel megfizethették volna ezt az importot. Így a helyi - tömegigényeket kielégítő - textil- és fémáru-termelés feléledt, vagy a nagybirtok uralma alatt, vagy pedig a Verlag-módszer szervezésében. Ehhez a - mai szóhasználatnál élve - "importhelyettesítő" beruházáshoz járult a szeszgyártás, mely igen jövedelmező [creative] ujitás volt. ... A tőkének a nagybirtokosok kezében végbemenő koncentrációja együtt járt politikai jogaik és a törvényhozásban megszerzett pozícióik kiszélesedésével. Az állam Nagy elvesztette minden hatalmát /mint Lengyelországban/, vagy pedig teljesen alárendelődött idegen államoknak /Magyarország, Litvánia, Nápoly, stb./, amelyeknek vezetői kiegyezvén a helyi arisztokráciával, kiterjesztették ezek jogait, megerősítették adómentességüket.⁸²

Mindeme változás éreztette hatását az alföldi
civilis-városok fejlődésében is. Hatásuk két téren
mutatkozott. Egyrészt cca 2/3-ára esett a marha-
export⁸⁵, amit súlyosbított az a körülmény, hogy
a távolági kereskedelmet - mint láttuk - már nem
a magyar tőzsérek bonyolították le. /Ez elsősor-
ban Debrecenre érintette hátrányosan./ Másrészt a
tizenöt éves háború elpusztította a városok körül
az utolsó kisebb településeket is, s ezek lakosai-
ga a városokba menekült. Ugyanakkor azonban a török
visszahúzódott a végvárokra és a folyammellékek-
re, így a városok előtt megnyílt - illetve további
bővítést kapott - az autonóm fejlődés lehetősé-
ge. /Kecskemétről visszahívják a kádít./

Nagykörüst illetően konkrét adatokat - sajnos -
nem tudunk közölni, mivel a város levéltára csak
a 17. századtól tartalmaz komolyabb adatokat. Így
nem tudjuk összehasonlítani a 16. századi és 17.
századi viszonyokat.

Fel kell azonban tételeznünk, hogy a város
továbbra is a marhaexportból élt, hiszen tárga-
dalmi tagozódása - csakugy mint termelése - alap-
vetően erre az exportra szerveződött meg.

Mielőtt azonban megvizsgálánánk a török kor
utáni viszonyokat, vonjunk le néhány következtetést.

4. Következtetések

Ha megkíséröljük összehasonlítani az "első" 16. század és a török kor viszonyait, úgy meg kell állapítanunk, hogy alapvető különbségeket nem tapasztalhatunk. Ami különbség mégis fennáll, az jórészt mennyiségi jellegű. Így megszaporodik a lakosság, kiterjed a határ, megnövekednek a pénzvagyonok, és erősödik a társadalmi differenciálódás - nem oly mértékben azonban, hogy az szignifikáns változásokra utalna a társadalom strukturáját illetően.

Mindazonáltal mégis találhatunk rendkívül fontos változásokat. Ezek azonban nem újabb karakterisztikumok megjelenésében, hanem éppenséggel egyes, korábban fennállott tényezők megszűnésében mutathatók ki.

A közvetlen termelést illetően gyakorlatilag kizárólagossá válik a mezővárosi határhasználat, a céhes ipar megugrása az agrárszektorban, a földbőség lehetővé teszi a folytonos extenzív bővítést. A telkirendezés utolsó nyomai is eltűnnek. A jogrendet illetően ez leképeződik abban, hogy kizárólagossá válik a civisjog, sőt, maga a feudális "felső" jog is átminősül a communitas kollektív jogára /utcaföld, városi és bérleti díj és díz-

masszedés/. Ezt az autonóm - pontosabban autochton - fejlődést két negatív mozzanat teszi lehetővé: az egyik a "vidék" megszűnése, ami azt jelenti, hogy funkcionálisan - a középponti funkciókat tekintve - a város most már csak magát képesi le, a másik pedig az "uri feudalizmus" eltűnése. Ez teszi lehetővé a civisjog korlátlan uralmát, ennél fogva magának a határhasználati módnak - ami végülis nem más, mint egy különös földtulajdonviszony - a korlátlan uralmát.

Mindaz a hiány vezet a civisváros - mondhatni - abszolút szuverenitásához, ahhoz, hogy egységes és önmagában fennálló politikai autoritás, politikai test legyen.

Ez azonban mégis teljesen így, mert ahh ez, hogy így legyen, Nagykőrösnek valahol Ázsia belső antyeppein - vagy még ott sem - kellene feküdnie. /Ahol különben a ~~hígyek~~ módjára mozgó sátoztábor lenne./ De - félretéve a történelmietlen kérdésfeltevést és az "abszolút" önállóságot, meg kell állapítanunk, hogy Kőrösnek ezt a helyzetét világ-méretű folyamatok tették lehetővé.

A civisváros szempontjából es egyrészt a sokat emlegetett marhaexport megnövekedését, illetve a 17. században relative magas szinten való megállapodását,

másrészt pedig a közvetlen török - és magyar - politikai - és természetesen gazdasági - kontroll megszűnését jelenti. Ezek mögött egyrészt a marhakereslet, másrészt az ottomán-Habsburg erőegyensúly húzódik meg.⁸⁴

Körös funkcionálisan a török korban már nem oppidum. Ugyanis ha egyáltalán van vidéke, az is elenyésző, vagy éppenséggel valóban város és vidék egysége.⁸⁵ Ezzel azonban nem mondtunk újat: a mező-
város]-[civilváros nem város a város feudálisértelmében.

Nem is oppidum, mert nincs bennefoglalt egység, amelyben az lehetne - ez persze nem jelenti azt, hogy ne lenne szerepe a regionális piacon. De ez regionális piac és nem országos.

A vizsgálat egységei közül tehát kiesett a középső egység: az ország. S ezt igazolja az a tény, hogy a korozak folyamán - mialatt az ugyancsak árutermelő, de királyi területen fekvő oppidumokat egyre súlyosabb támadások érik, amiket a termelés mikéntje nem befolyásol, minthogy főuri marhakereskedelem ott is van - a civilváros gyakorlatilag folytonosan prosperál.

E prosperitást nem befolyásolja az a tény, hogy közben a 16. század véget ér, s megkezdődik a 17. század válsága. Megúrnak a városnak indifferens, hogy az interregionális forgalom másik végpontján mi helyezkedik el.

Ezért - véleményünk szerint - a megszűrés /az átfűlés/ a törökkorban civisváros, ami azt jelenti, hogy társadalmilag független egység, ami kifelé - lényegében csak - az európai tőkés világgazdasághoz kapcsolódik. Ebből következik, hogy ez a kapcsolódás lényegében tisztán gazdasági jellegű /a protestáns kultúra ezt éppen alátámasztja/.

Többször így fogalmazhatunk, hogy a török kor folyamán a civisváros az európai világrendszer önálló periferiája.

Jegyzetek

- 1 Id. e dolgozat függelékét.
- 2 Vö.I Tőkei: Egy megjegyzés Japánról, p. 157.
Mi ezt a kifejezést eltérő értelemben használjuk: A feudalizmus rendszerébe beépített módosult nomád forma és a bennfoglalt feudális rendszer viszonyát értjük alatta.
- 3 Majlát, p. 23.

- 4 Erdei, Város, pp. 61-62.
- 5 Márkus, Kertek és tanyák, p. 31.
- 6 Majlát, p. 53.
- 7 Márkus, p. 63.
- 8 Majlát, p. 62.
- 9 Majlát, p. 63.
- 10 Majlát, p. 124.
- 11 Id.: Hoffmann, Városok és parasztság, p. 155.
- 12 E megállapításra vonatkozóan ld. pl. Majlát, p. 128; Horváth Zoltán, p. 24.
- 13 Szűcs, Városok, p. 180.
- 14 Az általános piacfejlődési folyamatnak - melynek értelmében a piac kisebb, egy-egy áruforgalmi körön belül viszonylagos autonómiát kiharcoló körzetekre tagolódik - vagyis a "kisvárosi fejlődés" iparfejlődési mozzanatának "csak egyik oldala érvényesül aránylag töretlenül, a vezető városok ipari termelőerőinek akkumulációja ellenben megállapodik az elért szinten, a valóban 'nagyvárossá' fejlődés elmarad." Szűcs, pp. 180-181. Másrészt, amint dolgozatunkban már utaltunk rá, a tőkefelhalmozás lehetőségét magukban hordozó árucikkek forgalma a délnémet nagykereskedők kezére került. Id. Szűcs, p. 191.

15 Eperjessy, p. 33.

16 Id. uo.

17 Az alföldi oppidum közvetlen termelési módja - minden módosulása ellenére - megőrzi a nomád periféria közvetlen termelésének jellegzetességeit. A tulnyomórészt külterjes állattenyésztés egyoldalú dominanciájából fakadóan a mezőgazdasági termelésben nem érvényesült olyan fokú szezonálisitás, amely a földművelés esetében a téli hónapok hosszabb kényszerű termelési szünetével ipari tevékenység folytatására ösztönzött. Emellett az állattenyésztés iparcikkszükeglete is alatta maradt a földművelésének. Termelés és közbeség szorosabb összefüggése folytán az állattenyésztők személyes és szerszámszükegeiket - a csere kivül - háziipari keretek között is ki tudják elégíteni, s a kézművesség csak szűk keretek között mozoghat. A terméktöbblet fokozódásával a gazdasági rendszer egyoldalúsága a csere szempontjából sokkal nagyobb kényszerítő erővel jelentkezik, s a főként gabonára és iparos termékekre irányuló csere lehetősége még tovább erősíti a gazdasági szerkezet egyoldalúságát.

Mindemellett figyelembe kell vennünk, hogy az

állattenyésztés az alföldi oppidumban már a török kor előtt is elég jövedelmező ahhoz /és a társadalmi differenciálódás sem volt még elég előrehaladott ahhoz/, hogy a török korban nagyobb számú mezővárosi paraszt piacra termelő iparüzéssel biztosítsa magának legalább a mellékjövedelmet. /Ezt a szerepet egyébként inkább az agrártermeléshez közvetlenebbül kapcsolódó kiskereskedelem töltötte be./

- 18 A 16. század előtti oppidum az uri feudalizmus rendszerébe ágyazódik, vagyis a feudális rendszer számára külső, idegen elemként ^{helyeződik} ~~helyeződik~~ be. E rendszer a nyugat-európai tőke behatásaitól eltorzított településrendszer közvetítésével az alföldi oppidum üntörvényű fejlődését nem befolyásolja jelentősen. Azaz a feudalizmus rendi településszárkezetében nem jelöl ki számára egyértelmű helyet: sem faluvá, sem várossá nem minősíti. Nyilván a középkori város-falu viszony alapját képező, "az ipar és mezőgazdaság közötti munkamegosztás társadalmi méretű, nemcsak az uralkodó osztály, hanem a közvetlen termelők fogyasztásának kielégítését is átfogó kibontakozása". Gyimesi, p. 36. Kezdetleges és ellentmondásos mivolta tette lehetővé, hogy

az alföldi mezőváros helyét tulajdonképpen a szilétőfélben lévő nyugat-európai kapitalizmus jelölje ki. Vagyis közvetlen értelemben a marha-export, közvetve a magyarországi gazdasági fejlődés egészében beindított mechanizmusok folytán kereskedelmi alcentrumává tegye azt. Így, tisztán funkcionális tekintetben, az európai világrendszer a mezővárost - perifériájához csatolva - előrelendíti a lokális szempontból vérossá-levés útján.

A kedvező exportlehetőségek pedig - tovább erősítve az állattenyésztő szektort - szintén késeltették még a mezőgazdaságot kiszolgáló, illetve azt kiegészítő ipari termelőtevékenység különvételét is.

Emellett a céhes ipar kialakulása szempontjából, a kezdetleges ipari specializáció folytán, a rendszeres mezőgazdasági árutermelés közvetett - a parasztság iparcikk szükségletét növelő - hatása sem bontakozhatott ki kellőképpen a török kor előtt - meghagyván így az ipart kezdetleges, csupán a legnélkülözhetetlenebb termékeket tulajdonképpen a háziiparon belül előállító kereteiben.

- 19 Ezt az adatot Bácskai Vera, Magyar mezővárosok a 15. században /Bp., 1965/ c. könyvéből vettük, ld. p. 34.
- 20 Horváth Zoltán, pp. 13-14.
- 21 A céhes korokban Nagykőrösön időrendben a következő céhek alakultak meg: "szabó céh: 1617-ben, esetleg előbb; szűcs céh: 1628; szappanfőző céh: 1630-ban, esetleg előbb; varga céh: 1662-ben ... ; eszmadia céh: 1662; takács céh: 1725; lakatos céh: 1742; kovács céh: 1750 ; egyesült és, molnár, kőműves céh: 1802; bogsnár céh: 1803; asztalos céh: 1805; szűrszabó céh: 1819; szijgyártó céh: 1837; cipész céh: 1845. Összesen 14 céh." Id. Horváth Zoltán, pp. 15-16.
- 22 Salamon, p. 237.
- 23 A kevészámu Kőrösön megtelepedett kovács egyébként a kőrösi céh megalakulása előtt részben a kecskenéti kovács céh, részben a helyi lakatos céh tagja. Id. Horváth Zoltán, p. 120. Mivel a kovács céh iratai elvesztek, sajnos nem tudjuk, hogy a lakatos céh és a kovács céh megalakulása közötti nyolc éves időszakban mi történt. A két céh között az egyes munkafajták egymástól való elhatárolása körül támadt disputákra túl vajon az iparos^k alacsony száma gátolta meg, hogy előbb folyamadjanak privilégiumért, avagy a

szabadalom megszerzésével járó nagy anyagi áldozatokat nem tudták addig vállalni. Mindenesetre az 1636. évi számadéskönyv még csak néhány cigánykovácsról tesz említést, s a céhet 14 évvel később is csak 12 mester alapítja.

23 Horváth Zoltán, p. 28.

24 Majlát, p. 41.

25 "Nagykőrös mesteremberei is jobbra a fejlettebb iparral rendelkező dunántúli és alföldi városokból érkeztek ... Kőrösi nevek csak a század 18. századi második felében válnak tulnyomóvá." Eperjessy Géza, Céhek, p. 955. Így Nagykőrös is - a török fennhatóságtól nem zavarva - beleilleszkedett a céhes ipar civitasokból kiinduló, fokozatos vidékre húzódásának országos folyamatába.

26 A 18. század második feléig a mezővárosi és a falusi céhek kiváltsággleveleket tulnyomórészt közvetlenül a földesurtól kapták. Mária Terézia 1761-es céhrendelete értelmében pedig ezután is csak földesuri hozzájárulással terjeszthették fel kérelmüket a központi kormányzatszervekhez.

27 Horváth Zoltán, p. 18.

28 *Évek az iparvilágban*
Egkasszálások tömörítik a legnagyobb számú mestert, s a céhen belüli konkurrencia hatására kesdenek a mesterek - oszimeztik, szűcsök,

szabók, vargák - új piacokat keresni.

29 Így az állati bőrből dolgozó kézműiparokelérte-
rejöttében és megerősödésében fontos szerepet
játsszott a körösi határban tenyésző mocsári
tölgy, amely cserzőanyagul szolgált a bőrkiké-
szítéshez. Ugyanigy a kerékgyártó ipar létre-
jöttét is elősegítették a határban elterülő
szilfaerdők. A takács céh nyersanyagát a 18.
században a városi szőlők között termesztett
kender szolgáltatta. A szappanfűző céh pedig a
város határában található salétromot használta
fel a gyertyakészítés segédanyagául.

30 "A 16.-17. században ugyanis a szolgál- és cse-
lédféle nép bocskorban járt. A város nagy szám-
ban vett bocskorokat ... alkalmazottai részére."
Horváth Zoltán, p. 105.

31 Uo., p.25.

32 Uo., p.98.

33 Uo., p.25.

34 Majlát, pp. 174-175.

35 Uo. p. 169.

36 Uo., p. 170.

37 Ezek: "a kovács, szűcs, varga, csizmadia, szabó,
szappanfűző, gombkötő, késcsindló, fazekas, út-
vő, borbély iparok." Id. Majlát, p. 175.

- 38 Majlát, p. 169.
- 39 Id. Majlát, pp. 151-183.
- 40 Ily módon a kisgazda gazdaságának telephelyei is sajátosan helyezkednek el: a ház, az akol, a szőlő vagy a mesei kert egy vonalban, a lehető legkisebb távolságra helyezkednek el egymástól. Márkus, Kertek és tanyák, pp. 51-52.
- 41 Id. Hegyi, pp. 145-158.
- 42 Hegyi, p. 217.
- 43 Majlát, p. 35.
- 44 "... a földesuri jogok csak a város belterületén a fundusokra érvényesek, a külső határ a városban kialakult jogszokás szerint a polgárok családbirtoka, a földesuri jog csak egy van e jog fölött: a communitasé, a városé." - írja Majlát a tradicionális civis-jog e vetületéről - p. 101.
- 45 Majlát, pp. 137-158, vö.: Hegyi, p. 147, Székely, Parasztvármegyék.
- 46 A hódoltság "szabad" éveneteit illetően ld.: Hegyi, pp. 127-133.
- 47 E jelenségeket talán érthetővé teszi a következő idézet: "A bizánci császárság, majd Ottomán utódja szintén az adóztató termelési mód utódja - spontánabb formációk perifériális formációt - pontosabban formáció-együtteseit - hozza létre. Valójában az adóztató

termelési mód itt sohasem honosodott meg kifejezett formájában. E birodalmak egyes vidékei, nevezetesen a Balkán, a Kaukázus, Szíria és Észak-Afrika, szilárd közösségekbe szerveződve maradtak és a Konstantinápoly, majd később Isztambul által beszedett adó miatt állandóan fennállott e közösségek lázadásának veszélye. Más régiók, lévén hogy régi rabszolगतartó és kereskedő bázisuk beszűkült, csak stagnálnak: ez a helyzet Görögországban és a keleti városokban. E területek piaci termékét a fővárosba szállítják, ahová korábban a görög, egyiptomi és szíriai kézművesek ezreit deportálták; ezt az áru-termelést csak egy hatalmas birodalmon alapuló adó-központosítás képes táplálni. Olyan adóztató formációkról van tehát szó, mely megpróbálja áttörni szubsztrátumát, az azonban hatékonyan ellenáll ennek." - Samir Amin, *Unequal Development*, pp. 56-57.

48 Id. Wittmann Tibor, *Árferradalek*, p. 61.

49 Immanuel Wallerstein megfogalmazása szerint:

x "... az infláció két szempontból is nagy jelentőséggel bír: egyrészt a kényszerű megtakarítások - ennél fogva a tőkefelhalmozás - mechanizmusként szolgált, másrészt hozzájárult a pro-

pedig lehanyatlík az évi termelés. Míáreszt viszont a nemesfémtermelés e fellendülése nagy európai arany- és ezüstéhséggel páromult, s a termelés nemcsak hogy eltörpült a későbbi amerikai nemesfém beüzönlés mellett, de ilyen körülmények között nem is vonhatott maga után erős éremelkedést.

51. Ezt az olesó - a kényszerített bérmunka rendszerében felhasznált - indián munkaerő és az amalgamozási eljárás alkalmazása tette lehetővé.
52. Id. I. Wallerstein, p. 75.
53. Zimányi, p.55.
54. Ha a termelés hosszabb időn át nem tud megfelelni az új követelményeknek - a gazdasági szerkezetben végbemenő nagyobb változásnak, vagyis "reagálási képességét" nem tudja kibontakoztatni, akkor szekuláris vagy kuszó infláció áll elő. Az árforradalom lényegében ilyen ~~külső~~ infláció volt, amely a gazdasági szerkezet lassu, mélyreható átalakulásából adódó feszültségek áthidalásának automatizmusaként tekinthető. Hiszen a ~~külső~~ infláció természetéből adódóan az éremelkedések többnyire nem voltak olyan nagymérvűek és olyan gyorsak, hogy széttzilálták volna a gazdaságot, inkább csak

lendületet adtak a termelésnek, s a gazdasági átalakulásnak.

55 Különösen a külföldi textilárak árai szűttek a magasba.

56 Wittmann, p. 42.

57 Wittmann, p. 43.

58 Ebben a vonatkozásban figyelemre méltó Braudel megjegyzése, mely szerint: "Minél nagyobb mérvű egy archaikus gazdaság elszárkózása, a nemesfém váratlan megjelenése, annál inkább a nemesfémek felértékeléséhez vezet." Fernand Braudel, *La Méditerranée*, vol. I. p. 352.

59 Lásd erről Wittmann, pp. 54-55.

60 Az árforradalom megszűnésében kétségtelenül szerepet játszott az amerikai nemesfém beözönlésnek a 17. század első felében /a kitermelési költségek növekedése, a kalózkodás okozta károk, az indián munkaerő tömeges pusztulása miatt/ bekövetkező lecsökkenése. Ennek nyomán az áremelkedések addigi útja megszűnt. De az árforradalom lezárulásának tulajdonképpeni alapját a termelés és a fogyasztás mélyebb ellentmondása jelentette.

"Mindaz, ami a nem agrárszektorban történt, nagymértékben az agrárszektorból függött. A

manufakturaártségek aránytalanul megnövekedtek, annak következtében, hogy az agrárárak gyorsabban növekedtek, mint az ipariak, és ezzel szűkítették a manufaktura részére elérhető profit-
részt. ... Az ipari termékek iránt a nem agrár szektor ... részéről megnyilvánuló kereslet egy időre elhomályosította azt a tényt, hogy az agrár-
oldalról megnyilvánuló kereslet lassabban nőtt, mint az ipar termelőképessége, és hogy a hosszú infláció alatt a bérből élők reáljövedelme állan-
dóan hanyatlott; ez leszállította bizonyos ipar-
cikk iránt a keresletet. Az export piacokon az 1610-es években bekövetkezett pangás ezt a tényt előtérbe állította." Zimányi, p. 35. A depresszióból kivezető út az ipar szerkezeti átalakulása volt; megteremtődött a Rural Industry, amely a céhes kézműipar kikapcsolásával az olcsó falusi munkaerő tökéletes módon való megszervezésén alapult.

61 Zimányi, pp. 82-83.

62 Zimányi Vera^{sz} ~~árforradalmat~~ kuszó inflációként fogja fel. - pp. 61-64.

63 Zimányi, p. 55, Slicher van Bath, p. 113, Brandel, XVIe siècle, p. 75.

- 64 Wallerstein, The Modern World System, p. 341.
- 65 V8.: Makkai, Abszolutizmus, p. 203.
- 66 Wallerstein, ~~Three Paths of Modernization~~,
pp. 98-99
- 67 Hegyi, p. 134.
- 68 Uo., p. 135.
- 69 Makkai becslése, közl. Zimányi, p. 133.
- 70 Hegyi, p. 135.
- 71 Gyimesi, Gazdaságtörténet, p. 85.
- 72 Zimányi, pp. 135-136.
- 73 Makkai, Abszolutizmus, pp. 219-220.
- 74 Zimányi, pp. 137, 140.
- 75 Zimányi, pp. 137-138.
- 76 Zimányi, p. 141 skk.
- 77 Németországban kifejlődik az ún. "Ackerbürgerstadt".
- 78 A Rural Industry kiváló elemzését adja Gyimesi, pp. 45-67.
- 79 Gyimesi, p. 129.
- 80 Bécs 17. századi fejlődését illetően Gyimesi
- Ennen fogalomhasználatát követve - megállapítja, hogy az adminisztratív funkciók városteremtő hatásának túlsúlyával jellemzett fejlődés volt, mégpedig rezidencia-típusú. Bécs esetében - mivel egyre inkább birodalmi központtá vált - a kereskedelmi funkció is nyilván lényeges

szerepet játszott. - Gyimesi, pp. 56-57.

81 Id. Zimányi, p. 157.

82 Wallerstein, The "crisis of the seventeenth century", pp. 68-71.

83 Zimányi, p. 139.

84 Vö.: "Amikor a Habsburgok világbirodalmi álmainak befellegzett - és 1557-ben végleg - , a kapitalista világ gazdaság már kialakult rendszer volt, melyet már csaknem lehetetlen volt kibillenteni egyensúlyából. Hamar egyensúlyi helyzetet ért el más világrendszerekkel is, az ottomán és orosz világbirodalommal és az Indiai-óceáni kialakulóban lévő világ gazdasági rendszerrel." Wallerstein, Világkapitalizmus, p.12.

85 Erdei, Város, pp. 29-30.

IV. A 18. SZÁZADI ÁTALAKULÁS

A 18. század a nagy átalakulás kora az alföldi mezővárosok számára. Ez az a század, amikor megváltozik az addig lényegében változatlan alapstruktúra, a kezdetét vesszi egy olyan folyamat, melynek végpontján egy város és több falu fog állni. Jelen fejezetben az átalakulás kibontakozásának egyes oldalait próbáljuk meg körüljárni.

1. A föld

Kollonich László "Das Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn" című művében a megnagyobbodott birtálción számára legelső feladatként az újonnan visszaszerzett területek betelepítését jelölte meg.

A betelepítés megindul, s a telepesek a Kollonich által javasolt módon egyrészt az örökös tartományok népességfeleslegéből, illetve elégedetlen elemeiből - "vesszedelmes szemetjéből"¹ - , másrészt pedig külföldi, főképp német telepesekből kerültek ki. A külföldiek az 1725. évi 103. tc. értelmében hat évi állami adómentességet kaptak. Az Alföldet illetően - a Neoaquistica Commissio működése nyomán kialakult helyzetben - már 1710 után megkezdődött a telepítés a Károlyi-, Grassalkovich- és Hanneckerbirtokokon. Ugyancsak

beindult a Bácska és a Bánság betelepítése, az utóbbiak azonban idegenekkel népesültek be. Településeik sakkfáblanszerűen épült falvak voltak. Ugyanakkor az északra eső úveseteket tulajdonképpen magyar telepesek népesítették be, s - mint Erdei megállapítja - ugyanolyan "akolkesés", nagyhatalú településeket hoztak létre, mint amilyenek már korábban is fennálltak.² Az Alföld - betelepítése után is - lényegében nagyhatalú, élvül pásztorok és "mezővárosokból" élő településhálózattal volt lefedve. E települések lakossága alapjában exportmarha-tenyésztésből, és az ezt kiegészítő önellátásra termelő földművelésből tartotta el magát.³

A betelepítések azaz a következménnyel jártak, hogy egyrészt megnövekedett a népesség, másrészt pedig az egyes települési egységekre eső határ úszasszerűült. Körösét illetően a folyamat akkor kezdődik, amikor az 1680-as évektől az ideiglenesen bérelt pusztákat elveszti a város. Ugyanakkor a lakosság a 17. század elejének már háromszorosát teszi ki. Körös szempontjából a döntő változást azonban az 1738-as év hozza: a város elveszti a mező körteleit akkor már sűrűn beletűszdelt pusztákat. A népességnyomás túllépi a határt, amikor a keletkezett feszültség tradicionális módon még levezethető lenne.

2. A földesúr

Ha azt mondtuk, hogy a török korban két messzanat hiánya teljesítette ki a fejlődést, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy a 18. századra ezek érvényre jutottak. A földbőség már nem volt korlátlan, de az "uri feudalizmus" is visszatért.

Az 1680-as évektől visszatér a vármegye, újból érvényesíti teljes igazgatási, bírósági jogkörét. Közvetlen irányítást gyakorol a katonai hatóság is. Megszüntetik a parasztvármegyét, a rendészet szabályozása átkerül a megyéhez. A huszárát már a megye határozza meg, de a terhek is megnövekednek. Az adó rendszeres és állandó, s megjelennek az új országos terhek is: a kvártély, a forspont és a porció. A megye ellenőri a magisztrátust, közvetlenül alárendeli a szolgabírónak, s korlátozza szabályalkotó jogkörét. A magisztrátus átszervezi a város gazdaságát, s új adókvótási rendet vezet be a városban. Az igazságszolgáltatás jellege is megváltozik: míg a török korban a város volt a legfelsőbb fórum, most már az ülésen a szolgabíró is jelen van, s a török korban csak elvileg létező lehetőséget, a fellebezés lehetőségét a perek folyamán egyre gyakrabban vessik igénybe.

Szó volt arról, hogy annakelőtte a városi jog - a civisjog - egyeduralkodó helyzetben volt. A 18. századra e téren is változás következik be - legalábbis ami a jogelveket illeti. A helyi szokásjogot felváltja az országos jog, a tradíció helyett indoklásul a Tripartitumra hivatkoznak. Mindazonáltal a Tripartitum is felülti a városi jog létszátűt: a magistrátus a város minden polgárára alkalmazza, tekintet nélkül arra, hogy nemes-e az illető, vagy nem.⁴ Ugyanakkor a város vezetése egyre inkább a városi nemesek kezébe kerül, a testület ekkor még /a 18. század folyamán/ a közösség érdekeit képviseli.

Az oppidumok 16. századi visszaszorításának tendenciája tehát a 18. században már körben is érvényesül. A város török kori autonómiája megszűnik, alapjában azonban nem veszt el különállását, szuverenitását. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a város legnagyobb földesura, Keglevich által 1758-ban indított ún. "proportionális" pörb a város nyeri meg. A földesuri jog továbbra is eszméi jog maradt.⁵

A török kori viszonyok tehát alapjukban változtak meg: a város elvesztette a lényegében autonóm fejlődés lehetőségét, mind a korlátlan földbőség, mind pedig a politikai autonómia megszűnt.

Ismét része lett egy nagyobb egységnek, s erre a változásra válasszania kellett. Mielőtt azonban eszeműgyre vennék ezt az átalakulást, vizsgáljuk meg: milyen helyet is foglalt el Nagykerős - illetve az alföldi mesővárosok - e bennfoglalt egységben.

3. A birodalom

A Közép-Kelet-Európában Habsburg vezetéssel létrejött birodalom volt az a politikai és gazdasági egység, melynek keretei között a mesőváros alapvető átalakulása megkezdődött. Mint már volt róla szó, a birodalom kialakulását - egyáltalában birodalomként való létét - az vette lehetővé, hogy a 17. század folyamán a régió kienekedett az európai világgazdasági rendszerből, az európai világszisztémából azonban nem.⁶

A már a 17. században meginduló Habsburg centralizáció 1711 után Magyarországot illetően is sikerrel alkalmazta az arisztokráciával való kiegyezés módszerét. A Wesselényi-féle felkelés, majd a Neoequistica Commissio, illetve a Kollonich programjában jelzett beolvasztási kísérlet elkerülhetetlenül vezetett a Rákóczi-szabadságharchoz. A birodalom megpróbálta közvetlen függésbe vonni az ország termelőbázisát, s ez vezetett a szatmári béke utáni kiegyezéshez.⁷

A M akkai által elemzett birodalmi modellből vonja le Márkus István a következő feltételezést: "Ugy tűnik: a robotoltató, tehát a parasztság elnyomására épülő nagybirtok konzerválta a birodalmakat, a birodalmak politikai módszere pedig konzerválta a nagybirtokot."⁸

A rendszer azonban csak elvileg működött így. A valóságban az osztrák centralizáció csak az örökös tartományokban ért el maradandó eredményeket. A 18. században - de már a 17. század utolsó harmadában is - megkezdődött a gazdaság árutermelő szektorainak állami monopolizálása /só, réz, higany, üllő, bor, sör, salétrom, dohány, textil: monopóliumok, appaltók; bányák, sűrűzés: állami tulajdon, illetve felügyelet⁹/. Az állami monopólium pedig az abszolutizmus három bázisrétogének bérletébe megy át.¹⁰ Az arisztokrácia - mely az örökös tartományok fejlettebb ipar- és városstruktúrája miatt ő nem alkalmazhatja a robotrendszert, szintén Magyarországon kap birtokot /pl. Harruckern - vagy a jászkun területet Kollonich közreműködésével szlogosítják el a lovagrendnek¹¹./

A 17. század vélsége során létrejövő Habsburg birodalom a maga érdekeit mint a dinasztia uralmának biztosítását és kiterjesztését fogta fel.

E dolgozatnak nem lehet célja, hogy mélyebben taglalja az abszolutizmus, tökéletes átmenet és birodalmi lét összefüggéseinek kérdéseit, csupán arra szorítkozhatunk, hogy általánosan foglalkozunk azok mellett a koncepciók mellett, amelyeket Makkai László, Márkus István, illetve Immanuel Wallerstein fejt ki.¹²

Mindenesetre tény az, hogy az abszolutizmus centralizációjának fő motivumát a dinasztikus hatalmi politika, a háborúk adták.

A gazdasági erőforrások koncentrációjával /itt az előbb ismertetett monopolizációs törekvések, valamint az adópénz erősítése jön első helyen számításba/ biztosították egyrészt a hivatalos bürokrácia, másrészt pedig az állandó hadsereg eltartását. A kiegyezni akaró magyar rendek - az adómentesség, illetve az egyéb nemesi privilégiumokért csorbát - lemondanak az önálló magyar hadságról /1715: 8. tc./, illetve politikai téren is megkötik az egységet: Pragmatica Sanctio.

A centralizáció számára azonban a hetéves háború hozta meg a végső lökést. A dinasztikus érdekek csorbát szenvedtek - egyúttal azonban ez a periódushatár is, amikor nyugaton a Rural Industry korszaka leszűrül, de a nagy rivális - Poroszország - is ekkor állítja gyorsabb tempóra az iparfejleszt-

tést, a merkantilista gazdaságpolitikát.

Még az örökösödési háború során - a birodalom legfejlettebb ipari zónáját képező Szilézia Poroszországhoz kerül¹⁵ - sor kerül a merkantilizmus gazdaságpolitikájának kifejlesztésére - a vámháború megindul Magyarországgal: Magyarország elveszti a lengyel piacokat, de Szilézia is a magyar felvevő piacot. E külső elzárkózást - elzárt birodalom a tőkés világrendszeren belül /ld. Wallerstein/ - követte a belső hierarchizálás.

Ezt a befelé fordulást csak szították az osztrák érdekeltséggel kereskedelmi társaságok /ostendai, osztrák-belga Keletindiai Társaság, az 1719-ben felállított Keleti Társaság/ bukása. Az osztrákok kísérletei, hogy kiharítsák a maguk részét az interkontinentális kereskedelemből, az 1730-as évek folyamán rendre eredménytelenül végződtek, a centrum-országok ipara kiméletlenül lekortyolta az osztrák árukat. Ausztria kiszorult a világpiacról.

1753 és 1766 között fokozatosan megszüntették az örökös tartományokon belüli különböző vámterületeket /Csehország, Morvaország, Osztrák-Szilézia, Alsó-Ausztria, Belső-Ausztria, Tirol, tengerpart/. Ezzel együtt még 1749-ben adósságra kötelezik az örökös tartományok rendjeit /Habsburg reformja/.

Mintén 1751-ben a magyar rendek elutasították az adómentesség megszüntetését, 1754-ben sor került a híres vámtarifa kibocsátására.

Az importvám elsősorban az egyenesen külföldről behozott cikkeket terhelte nagy mértékben, az osztrák vagy Ausztriában vásárolt árukat nem. Az 1755. január 4-i rendelet értelmében az összes külföldi árucikk importvámja 30%-ra emelkedett. Ez alól kivétel egyrészt a török alattvalók kereskedelmére kivetett 3%-os /Passarowitz-i béke/, illetve az osztrák importárúk 3%-os váma. A rendszert 1771-ig 200 importtilalmi rendelet egészíti ki.

A Vectigal ¹⁴ magyar exportvámja nem haladta meg a 3%-ot, kivéve az osztrák ipar nyersanyagait /2%/, és a főképp Bécs ellátását biztosító warhacportot /2%/,

Szilárdi abszolút terhekkel sújtották /30%-os vámtételek, porosz részről 100%/.

1775-ben további súlyosbításokat vezetnek be, amelyek most már a magyar ipart is súlyosan érintik, s Eckhart így összegezi a korának vámpolitikáját: "A Mária Terézia alatti vámpolitika tehát a királynő uralkodása végéig megmarad azon teljesen elért célja mellett, hogy a monarchiát kifelé lehetőleg

elzárja, és a magyar piacot az osztrák iparnak minden versenyétől mentesen kiszolgáltatassa."¹⁵

A gazdasági ügyeket illetően a centralizáció az 1745-ben megszervezett Kommerz-Direktorium-mal indult, ez 1762-től Hofkommerzienrat néven már az egész birodalom ügyeit intézte; a felesztatott tartományi kancelláriák helyét a Direktorium in publicis et cameralibus vette át. Alapvető változtatásokat 1761-ben Kaunitz javaslatára hoztak, s az addigi - teljes jogú - kormányzók /a Haditanács, a Gazdasági Tanács és az 1742-ben felállított Államkancellária - mellé az Államtanács /Staatsrat/ került, amely azonban - nem lévén joghatóság - csak tanácsadó szereppel bírt. Mindazonáltal ez volt az uralkodó "kabinet"-je.

Az 1848-ig változatlan uralkodó rendszer különége volt a magyar igazgatás. A Helytartótanács, a Kamara és a Kancellária csak a legfelsőbb szinten kapcsolódott a birodalmi apparátussal.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Magyarország az apparátust és a jogrendet illetően külön államot - s ennél fogva külön uralkodóesztállyal bíró tartományi egység - maradt /ha most nem tekintjük a gubernium kormányzása alatt álló Erdélyt és a határőrvidékeket/ ahol a politikai egység csak a

perszonálunió és az aulikus arisztokrácia bírádalmi jellegében valósul meg/, gyakorlatilag azonban eszenlőtlen helyzetbe került. Magyarország számára ugyanis a nyersanyag- és marhaexporttól eltekintve Ausztria - de legfőképpen Szilézia /tehát minden külpiac/ - vámkülfölddé vált /exportképes iparcikkek nem lévén Magyarországon/, Ausztria számára a magyar piac abszolút nyitottá vált. A külkereskedelmi forgalom 80%-a így osztrák területekkel bonyolódott le.

Mint ahogy Franciaország számára Közép-Európa, ~~Francia~~ Magyarország számára Lengyelország, úgy Ausztria számára Magyarország vált gazdaságilag kiszármányolható belső perifériává¹⁶, úgy azonban, hogy végülis gazdasági egységgé alakultak.

Ezt a megelőlegezett állást azonban alá kell támasztanunk. Így a következőkben a lényegre szorítkozva át kell tekintenünk az ország gazdasági fejlődésének egyes vonatkozásait, előszörben azokat, amelyek az alföldi mezőváros szempontjából különösen jelentősek.

4. Az ország

Magyarország az agrártermelés szempontjából két - viszonylag élesen elhatárolható - régióra

oszlott. Az északi-nyugati régió elsősorban nagybirtok - robot - rendszerű területein a termelés főképpen a gabonatermelés maradt. Ez az üvezet szorosan kapcsolódott az örökös tartományokhoz, az ottani - viszonylag állandó - kereslet biztosította a megfelelő felvevőpiacot az árutermelő nagybirtok számára. A 17. században a nagybirtok még saját, belső - mesterségesen "gazdaságon kívüli" eszközökkel fenntartott - keresletét elégítette ki, s viszonylag ritkán termelt exportra.¹⁷ A 18. század folyamán azonban - az ipar- és városfejlődés /különösen Bécs/ nyomán - megnőtt a gabonapiac. Ehhez járult a század közepének, illetve a századfordulónak háborús konjunktúrája. Ezzel pedig csak elmélyítette a 19. század elejének napoleoni kontinentális zárlata. A nagybirtok most elsősorban piacra - külpiacra - termelt. Mint Eckhardt kutatásai világosan kimutatják,¹⁸ a magyarországi gabonakereslet főképp az országban állomásoztatott hadsereg biztosította.¹⁹ A birodalom gabonaeportja azonban főképpen az osztrák területekről származott /Itáliába irányult/, s a magyar - rosszabb minőségű - gabonát az export pótlására, illetve ideig ideig szállították nagyobb mennyiségben az örökös tartományokba.

Történtek kísérletek az alföldi-dél-magyarországi gabona közvetlen, tengerentúli exportjára, de a Dunán a török területeken való bizonytalan szállítás, illetve a levantei exportkonkurrencia miatt ez nem bizonyult kivitelezhetőnek, a Karasz-Piume útvonalon pedig a forgalmi-szállítási költségek eleve ráfizetésessé tették a próbálkozást.²⁰

Az Alföldön így a gabonakonjunktúrák kevésbé éreztették hatásukat; exportra csak a Bécshez közelfekvő szőlő termelték.²¹

A marhatenyésztő Alföldön komoly hanyatlás következett be a felszabadító háborúk során. Ahogy a török hódítás idején a tatár irreguláris haderők végezték el a pusztítás java részét, most is ugyanilyen irreguláris "hadtestek" okozták a gondot a rés segédsapátok. Kollonich, már idézett művében megállapítja, hogy Törökországból kell 1.5 millió forint értékben marhát importálni, holott az Alföld alkalmas lenne az egész birodalom ellátására²², mint ahogy a megelőző korokban nemhogy a birodalmat, de fél Európát is el tudta látni. Mindenesetre a 19. század elején még szükség volt törökországi marhára, amit a balkáni kereskedők hajtottak fel az Alföldre.²³ A balkáni marhaimport azonban a korszak folyamán végig megmarad, úgy, hogy fel kell

tételeznünk, hogy a Balkánról behozott marhát Magyarországon hizsálták fel, s vitték tovább nyugatra.²⁴

Mármost a betelepítések során először a Duna-Tisza-közébe került sor, s until a termelésben nem kapott jelentős szerepet a szántógandálkodás, addig az új urak nem törekedtek tulajdoson határrendezésre /Tundusok szerinti teltek-kihajtásra - ld. proportionális per, Nagykőrös/. Még Mária Terézia uralkodásának első felében is - tehát ópponséggel a "fordulópontig" bezárólag - a Duna-Tisza-közébe /főképp déli részére/, a Bácskába, a Bánságba hajtották legelni a marhát.²⁵ A fő felvásárló központok Kecskemét, Pest és Vácu voltak - Nagykőrös ~~székhelye~~ tehát a pesti, illetve kecskeméti vásárok jöhettek számításba. A nagykiterjedési pusztákat szarmények, görögök bérelték, s az általuk az előbb említett vásárokon eladott marhák a továbbiakban a soproni, győri, s bécsei nagy felvásárlóküzpontokba kerültek. Amikor a század utolsó harmadában már a Bácsa és a Bánság is sürűbben betelepedett, a marhatenyésztés itt is alábbhagyott.

Szerepet kapott ebben a következő változás is. Míg a század utolsó harmadig a Bécsbe kivitt marha a teljes export 65-70%-át, a Morvaországba ki-

vitt pedig 18-30%-t tette ki, addig a következő időszakban már összeszokult a Bécestől távolabb eső piac - s így az exportkereslet is. A közép-európai parasztgazdaságok intenzifikálják a marhatenyésztést, piacra vihető feleslegük rohamosan nő, így, komoly konkurrenciát jelentenek.²⁶ Ez a változás azonban Magyarországon még földéig nem ment végbe,²⁷ Forrássországon meg még végbe hasonló beteljesülés.²⁸

A görög-örmény pusztabérlok - akik egyébként nyereségüket rendszeresen hazautalták, így pénzt vontak ki az országból - fokozatosan kiszorultak a marhakereskedelemből.²⁹ A nagybani marhatenyésztés az Alföld északi részén fokozatosan vissza-szorul, s a 19. század második felére már csak a Jász-, Nagykun- és Hajdu-kerületekben marad meg.³⁰

A 18. századi átalakulás magában hordozza az ország egységgé - s ami a fontos: piaci, végülis gazdasági egységgé - válásának tendenciáját. A következő lépés annak megvizsgálása, lesz, hogy hogyan képeződött le az az átalakuló az ország településhálózatában.

Egy adott ország településhálózatának átalakulása mindig csupán részben az illető országban belüli munkamegosztás alakulásának területi vetülete. Ezzel egyidejűleg egy nagyobb egység munkamegosztási rendszerének változásait is tükrözi. Így - az európai világgazdaság 16. századi létrejötté nyomán - a magyarországi városahálózat 18. századi alakulása is közvetlenül összefüggött egy bennfoglalt egység munkamegosztási rendszerében lejátszódó változásokkal.

A 16. századi ártorradalom a 17. századi - a feudalizmusból a kapitalizmushoz való - átmenet válsága, amelyek csak megindították, ill. fokozták a Kelet- és Nyugat-Európa között már korábban kialakult munkamegosztás rendszerét, meghatározó módon befolyásolták a magyarországi városahálózat alakulását. Amint már korábban említettük, Magyarországon - az Európa nyugati felével folytatott kereskedelem hatására - funkcionális szempontból határozottan elválik egymástól /és tulajdonképpen csak funkcionális tekintetben válik el egymástól/ két várostípus: a civitas és az opidum. A két várostípus nyugat felé irányuló külkereskedelmünk irányának és jelentőségének leképeződéseként, a közöttük fennálló funkcionális különbség természetéből adódóan területi elhelyezkedését, "szóródását" illetően is élesen elválik egymástól.³¹ A nagy

iparos-kereskedő városok országhatár mentén való fel-
vése és az oppidumok egyenletes területi elhelyezke-
dése a külkereskedelem jelentőségéről tanúskodik. En-
nek hatására a feudalizmusra jellemző városhálózati is
eltorult. Magyarországot ugyanis - miként Közép-Ke-
let-Európát általában - a Nyugat-Európában kibontako-
zó tőkés fejlődés hatása a külkereskedelem útján küz-
vetítődve még aselőtt érte el, hogy a feudális városok
belső ipar megerősödött volna.³² A magyarországi vá-
roshálózat tehát a 16. században úgy vált a bontakozó
európai világgazdaság részévé, hogy "[a] kapitalizmus-
nak a városhálózatot átalakító hatása ... itt bise-
nyes fokig megelőzte a tőkés termelésnek a kibontako-
zását...."³³ Az eltorult feudális városhálózat vi-
sszont méginkább előtérbe állítja a kereskedelem sze-
repét, s ez utóbbi egyre jobban kiszolgáltatja a vá-
roshálózat alakulását a külső hatásoknak.³⁴ Ezzel-
pedig - a gazdasági-társadalmi elmaradottság jegyé-
ben - egy olyan kumulatív folyamat áll elő, amely
az ipari kapitalizmus és döntően ennek alapján az
egységes nemzeti piac megerősödéséig a városháló-
zat egészenek alakulását tekintve csak további tor-
zulásokat eredményezhet.

Igy a városiaság tekintetében a 17. század
nem hozhatott minőségi változást a 16. századi ál-

lapothoz képest, a városok és vonatkozásában - figye-
lombo véve a városállomány háborús pusztítások okor-
ta jelentős ~~megszaporodása~~ folyamat történt csökkenését⁴
- a helyzet még rosszabbodott is.

Jelentősebb változást hozván a 18. században kö-
vetkezik be. E században kibontakoztak - "a törzstől
viasszafoglalt pusztá területnek az ország gazdasá-
gi életébe való bevonása[inak]" - a civisvárosok be-
illeszkedési problémájával együtt - a még inkább az
európai kereskedelembe a gabonakereskedéssel való bekap-
csolódás hatásaként³⁵ - a nemzeti piac egyesítésé-
sének irányába mutató első mozzanatok. E folyamattal
tulajdonképpen a feudalizmusból a kapitalizmusba való
átmenet mozzanataként jelentkező 15.-17. századi
városválsággal párhuzamos és részben tőle meghatáro-
zott városválság feloldódása vette kezdetét. Az ipar
azonban csak a 19. század külső táján fejtett ki
jelentősebb városalakító hatást. Tehát a késői feu-
dalizmus városválságát lényegében csak a 19. századi
tőkes fejlődés oldotta meg - a feudalizmusból a ka-
pitalizmusba való átmenetnek megfelelően - ,újra
átalakítva az ország városállományát.

A 18. századi fejlődés során a városok állománya
részben kicserélődött. "Az állományváltás... el-
ső sorban az iparos helyek kicserélődését és mező-

gazdasági jellegű települések felemelkedését jelentette.³⁶ A városodás fokozódott a 18. század első két harmadában - annak ellenére, hogy a városok száma növekedett - nem emelkedett, a javulás csak az 1760 körülbelül mélypont után következett be. A városállomány csökkenése mögött tulajdonképpen főként az ipar decentralizálódásának tendenciája húzódott meg. Ez utóbbi pedig lényegében a céhes ipar 15. században kezdődő vidékre húzódásának folytatódását jelentette, hiszen a céhes ipar vidékre húzódása az Alföldet a 17. században, a Délvidéket pedig csak a 18. században érte el. Ugyanakkor a városodás súlypontja a 18. század folyamán - Gyimesi Sándor vizsgálata szerint - minden tekintetben a területekre helyesődött át.³⁷ Ezzel egyidejűleg visszatért a szabad királyi városok - a manufaktúraipar általános erőtlenségénél fogva - nem tudták kiheverni iparuknak a 15. századtól a hullámi iparcikkok versenyének hatására ~~valószínűleg~~ ^{előforduló} gyengülésének városfejlesztésük egészét visszafogó következményeit. A manufaktúraipar telephelyei csak a 18. század végétől kezdődően gyarapodtak erőteljesebben a nagybirtokon létesültekénél, s csak a 19. század közepén állt be ebben a tekintetben a városok javára abszolút súlypont-eltolódás. Azonban a manufaktúraipar sem volt képes feltartóztatni a városok ha-

nyatlódott, s "a 18. század végi manufaktúrák telep-
helyeiből - ha csak alig néhány város volt - a kés-
vetkező évszázadban egy sem emelkedett a városok so-
rába."³⁸ Így a városok nem-agrár jellegét továbbra
is őrzötték a kézműipar háttérbe szorult. A szabad kirá-
lyi városok esetében az államnyomásra mértéke meg-
haladt a városodást. A szabad királyi városok ál-
lamnyomórendszerében - s általában a városodás összefolya-
matának előrehaladásában - jelentős szerepet játszó-
tak az igazgatási központok. A szabad királyi városok
közül sorban kettő /Győr és Sopron/ volt agrárjel-
legű. A mezővárosok esetében viszont fordított folya-
mat játszódott le: a mezővárosodás meghaladta az ál-
lamnyomásra intenzitását. A mezővárosok államnyomás
kicsérélődése a földrajzi elhelyezkedést illetően a
következőket jelentette: A 18. század elején a mező-
városodás szempontjából legelőrehaladottabb megyék
a nyugati-északnyugati határ mentén helyezkedtek el.
Az ország északkeleti részén és a volt török hódolt-
sági területen viszont feltűnően kevés mezőváros állt.
A 19. század derekára azonban a felvidéki területen
már háttérbe szorultak a mezővárosodó dél-magyarorszá-
gi megyékkel szemben, míg a legtöbb mezőváros továbbra
is a nyugati határral mentén volt található. Ha
azonban a jogi szempontú változásokon túl az adott

országokban a mezővárosok összes településhoz viszonyított arányának és a népesedési görceknek a változásait is figyelembe vesszük, akkor a képet módosítja az Alföld előtérbe kerülése. A mezővárosodás folyamatának 18. századi felgyorsulásáról tanúskodik az adózó lakosság foglalkozása alapján agrárjellegűnek minősíthető városok számának rendkívül gyors gyarapodása. Míg a 18. század elején mindössze 21 ilyen várost számolhatunk össze, addig 1828-ban már 41-et.³⁹ Tehát, mivel a mezővárosodás fokozatosan meghaladta az államnyerszerőt, a "a mezővárosokból szabad királyi városokká emelkedő településeket a mezővárossá emelkedő falvak pótolták"⁴⁰, a szabad királyi városok mezővárosi szintre emelkedése is jelentős volt.

Egészében véve megállapítható, hogy a népesedési görcek eltolódása jó közelítéssel lefedi a városodás összefolyamatában lejátszódott változásokat.⁴¹ A fő népesedési görcek pedig a 18. században – az e tekintetben lassan megszűnő szerepet játszó szabad királyi városok⁴² mellett – egyre inkább a korábbi török előli menekültek, ill. a betelepítések nyomán benépesedett alföldi és dél-magyarországi területeken összpontosultak.⁴³

A jogállapot alakulása már kevésbé fejeste ki a városodás súlypontjának eltolódását, a jog-

állapot változásai inkább a szabad királyi városok kategóriájában figyelhetők meg. Azonban meg kellő jegyeznünk, hogy itt is tulajdonképpen már a török hódoltság előtt a szabad királyi város rangjára emelkedett, ill. még a 17. században az ennek megfelelő kiváltságot ténylegesen gyakorló települések szabad királyi városok minősítése jelentette a változást. A 18. század folyamán alapvetően két tényező játszott szerepet abban, hogy a jogállapotban beálló változások csak megkésve, ill. egyáltalán ne következzenek a városi funkciók területi megoszlásának gazdasági alapokon nyugvó változásait: a nemesség rendi ellenállása és a Habsburg Birodalom egészében véve semmiképpen sem globális stratégiai megalapozottsága várospolitikája. "A magánföldesur és a megye rendszerint olyan akadály volt a jogi felismerkedés útjában, amelyet nem, vagy csak ritkán lehetett elhárítani."⁴⁴ A bécsi udvar várospolitikája tisztán pénzügyi okokból igyekezett a városokat támogatni. A Habsburg abszolútizmus várospolitikája azonban a nyugat-európai abszolút monarchiák várospolitikájától eltérően olyan társadalmi közegben érvényesült, amelyben "nem a polgárság nyomja rá bélyegét a nemességre, hanem fordítva: a polgárság alkalmazkodik a nemességhez"⁴⁵. Márpedig jórészt ebből fakadtak a politika következtetlenségei. A Habsburgok abszolútis-

missának osztálybázisát kezdettől fogva az jellemezte, hogy benne az anlikus arisztokrácia és a pénzügyi szűz polgári elem nem különült el egymástól.⁴⁶ Mivel pedig a városi fejlődésnek a magyarországi kései feudalizmus körében elért szintje nem produkált a városgazdaságból mint feudális rendből kivált polgárságot, a Habsburg abszolutizmus a várost elsősorban mint egészet ragadta meg, a pénzügyi érdekeinek megfelelően támogatta. Ez a várospolitikai elsősorban a contributio növelése reményében támogatta a városokat és segítette elő jogállapotuk javulását. Így történni kezdett meg, hogy a Habsburgok támogatták a nemesség városokba költözését, hiszva abban, hogy legalább a városgazdaság egységén belül adóalannyá tehetik őket. A nemesség pedig nemcsak a városi közterhekben nem vállaltak részt, de legtöbbször még a contributiót sem fizették. Ezzel egyidejűleg az abszolutizmus az ipartelepítés városfejlődésre gyakorolt hatását igyekezett a nemesség ellen felhasználni. A bécsi udvar a nemesi adómentesség miatt minden eszközzel megpróbálta előjót venni a nemesi manufaktúrák megerősödésének és szaporodásának. Ezért támogatta a manufaktúrák királyi városokba és nagyobb megyévárosokba való telepítését, amiből a királyi jövedelmek biztos növekedését remélte. Ennek érdekében támogatta a városokat az aktív tőke felhalmozásában, szelítette fel a városokat manufaktúrák és keres-

kodolni vállalkozások létesítésére⁴⁷, továbbá ezt a törekvést fejezte ki az iparosok városokba történő betelepítése⁴⁸. A városi manufaktúrák⁴⁹ azonban a tőkehiányon túl a céhek ellenállása akadályozta. Ennek ellenére a céhes körök feloszlására - miként ez az osztrák tartományokban történt - Magyarországon nem került sor.⁴⁹ Az abszolutizmus várospolitikájának legfőbb eredménye a szabad királyi városok számának növelése volt, mivel ez közvetlen pénzbevételeket biztosított, továbbá megnövelte a contribúciót. A szabad királyi városok nyilvánítások tendenciája különösen az 1764-65-ös országgyűlést követően erősödött fel, mivel itt vált végképp nyilvánvalóvá, hogy a birodalom magyarországi pénzbevételei nem növelhetők a kívánt mértékben⁵⁰ rendi országgyűlés hozzájárulásával. Ekkor kap különös hangsúlyt a városok kérdése a bécsi udvar politikájában, s így a falvak mezővárosokká emelése, valamint a mezővárosok érdekeinek bizonyos fokú támogatása⁵⁰ is ekkor kerül előtérbe. Szintén az 1764-65-ös országgyűlés tapasztalatainak hatására tesz lépéseket a bécsi udvar a városi polgárság alsóbb rétegeinek érdekében, a városok patriciátusának rovására.⁵¹

A világgazdaság, a Habsburg Birodalom, valamint az ország egésze oldaláról közelítve tehát

ast a megállapítást tehetjük, hogy a városchlózat 18. századi átalakulása olyan közegben játszódott le, melyben - nagy vonalakban - az európai világ-gazdaság oldaláról a tartós agrárkonjunktúra hiánya, a Birodalom oldaláról a botelepítések, a városodás tisztán kapábalista szempontu támogatása, az agárpiac és az osztrák iparcikkek elsőprő konkurrenciója; az ország oldaláról pedig a megnövekedett népességnövekedés folytán fokozódó mezőgazdasági énellátás, az ipar általános gyengesége, a tulajdonrészt céhes keretekben való stabilizálódása, a városgazdaság rendiségéből ki nem vált, erőtlen polgárság, valamint a kereskedelem fel fokozott városképző funkciója volt meghatározó.

As európai világ-gazdaság oldaláról a 17. században jelentkező általános agrár-dekonjunkturát Magyarországi szempontjából - amint láttuk - Bécs marhakereslete a 18. század második feléig valamennyire kompensálta. Mindenesetre ez tette lehetővé, hogy az alföldi mezővárosok export-szektoruk útján még a 18. században is elkerüljék a hanyatlást. A birodalmi keretek azonban már döntő változást idéztek elő a bennfoglalt egység oldaláról érkező "kihívás" tekintetében. Magyarországi a Habsburg Birodalom részeként elszigetelődött a világ-

gazdaságtól, s ezzel egyidejűleg az alföldi mezővárosok betagozódtak az ország rendi szervesetébe. A birodalom pedig, végképp megerősítve az ország agrárjellegét, mezőgazdasági importanulkségeinek megfelelően járult hozzá az ország településhálózatának átalakulásához. A fő exportcikk a gabona lett, s ez az ország északnyugati részén fekvő gabonatermő nagybirtokok, valamint a kiviteli forgalom útvonala mentén fekvő városok megerősödését vonta maga után. Ennek nyomán az alföldi mezővárosok agrárkiviteli lehetősége egy időre megszűnt, s a települések alapvető városi funkciója ~~területi~~ ismét az oppidum közvetítő kereskedelmi funkciójának jellegzetességeit vette fel.⁵² Az ezzel egyidejűleg összezsongorodott határainkon belül megnövekedett népességnomás "a fokozott agrártermelés felé kényszerítve termelésük irányát, "vegyesgazdasággá" tette agrárrendszerüket. Fejlődésük a megváltozott község pedig a tanya-rendszer mint gazdálkodási-települési rendszer kiépítésén át meghatározta a mezővárosok 19. századi továbbfejlődésének útját.

Feltételezésünk, amely szerint a városhálózat 18. századi átalakulása tulajdonképpen a 16. századi európai világgazdaságtól kapott impulzusok hatására megtört feudális városfejlődés, s az ezzel együttjáró városvilág megoldódásának továbbfolytatódása

volt, röviden a következőket jelentette. A Habsburg Birodalom kereteibe integrálódott ország a birodalom belső perifériájává vált, mivel a gazdaság szerkezet további alakulásának folytán csak agrárszállító, s iparcikk-, ill. munkaerő-felvevő piac lehetett, s homogenizálódásának irányát is ez szabta meg.⁵³ Az agrárexport súlypontja az északnyugati területek gabonatermelésére tevődött át, s ezzel a nagybirtok túlsúlya - a területek céhes iparának városfejlődést paralizáló hatásával párosulva - hátráltatta az északnyugati országrész városodásának előrehaladását. Ugyanakkor az Alföldön és Dél-Magyarországon előállt nagy népességnomád - a mezőgazdasági árutermelés alapszán - egyrészt elősegítette a már meglévő mezővárosok központi funkciójának új falusi körzetekre történő kiterjesztését⁵⁴, másrészt központi funkciókat gyakorló népességi göcök létrejöttét. Az ipar szerepe itt sem járult hozzá a városodási folyamat előrehaladásához, csupán a már létrejött népességtömbök alapvető szükségleteit elégíthette ki. A fenti képet némileg módosította a kereskedelemnek a városodásban való közrehatása⁵⁵, és azonban ismét csak az iparcikkbehozatal és az agrárkivitel közvetítésén alapult, s viszonylag jelentős szerepe a még mindig feudális közegbe ágyazódott városfejlődést jelenlétére utal.

Ezek után pedig vegyük közelebből szemügyre, hogy Nagykőrös városkörzetén, ill. a benne foglalt egységekben elfoglalt helyét hogyan alapozta meg és tartotta fenn termelési és telepítési szorossá-
tának alakulása.

5. A város

Láttuk tehát, hogy az Alföldre, illetve az ország középső területeire helyeződik át a városodás szülni a 18. század folyamán. Kiderült, hogy ez a városodás független volt az ipari erektortól, s a települések létesítményeit az agrártermelés-központok esetében a kereskedelmi funkció - biztosította.

Hármast vegyük szemügyre Nagykőrösöt, vizsgáljuk meg, hogy a Gyimesi által kimutatott országos trend hogyan és mi módon érvényesült a városban. Köszönik a városi kertek elhelyezkedésének és funkciójának alakulásával.

Ami a lényeg, a 17. század végéig gyakorlatilag nem találunk városi kertek a belvárosban kívül. Ami mégis van /1640-es adak: 12-15 kert/, az is nagy-
gazdák pusztai állattartásának kiszolgáló telepe.⁵⁶
Változás a 17. század végén-18. század elején történik, 1731-ben már 113 lajosai, 54 minnai és 32
nyársapát-besnyői kigazdálkodó-bérlőt találunk a számadéskönyvben, kertjeik funkciója főképp már szomsz-

termelés /marhákat az akolban tartották, a szénát a ház után való réten termelték meg/. Egyidejűleg a belhatár vérocsdománya kertjein, s a Fekete mogyoródjein is erőssdik a gabonatermelés. A kumpusztákon 1730 körül 250 nemesi kert helyezkedik el, gazdaságok a belhatáron nem jöttök föl.⁵⁷

Féltona történeli az 1739-es pusztavevétel után: a nemesi kert nélkül maradt gazdaságok közt a belhatár legelőjén osztanak vérocsdománya kertet.⁵⁸

Ezentén a nemesi kertek elhelyezkedéséből azonban még túl sok következtetést nem vonhatunk le. Ehhez meg kell vizsgálnunk azt is, hogy maga a számtámvétele milyen részt képviselt a körűsi gazdaságokban. Majláth Jolán a következő adatokat közli: 1631: 383 adózó, kb. 1600 lakos, 10.460 szénos marha; 1645: 418 adózó, kb. 2200 lakos, 8780 szénos marha; 1689: 774 adózó, kb. 3600 lakos, kb. 5-6000 szénos marha.⁵⁹ Az adatok szerint a 17. század folyamán növekvő lakosság, változatlan család nagyság /kb. 5,2/ mellett csökkent a marhaállomány. Azonban már a család nagyság változatlansága alapján is arra kell gondolnunk, hogy lényeges változás nem ment végbe a város társadalomban, amit különben az a tény is megerősít, hogy az 1730-ban a kumpusztákon nemesi kertet bíró 250 gazdaság még mindig viszonylag kisebbségben van. A csökkenő marhaszám az 1739

utóni korokban jelent komolyabb változást, mindazonáltal "[a] gabonatermelés kiterjedése ... a 12. század végéig még nem jutott el odáig, hogy a kertek nagy többségének állattartó szerepét, a kertföldek szénatermő voltát elutasítsa, vagy jelentősítelenre tegye."⁶⁰

A mezői kertek használatát illetően még egy változás kell megemlítenünk. Míg a mezői kertekben való nyaralásban - nyilvánvalóan annak következtében, hogy még volt belső, illetve külső legelő ^{legelő tagosításakor} /Körülbelül még az 1070-es

is a határ 1/3-a volt legelő/ - szórványos jelenség volt, addig a mezői kertekben való teleltetésben - ami a 12. század végéig alapvető rendszer - lassú változás megy végbe: "... a már többször felvázolt gazdasági és társadalmi fejlődés eredményeképpen a mezői kertek teleltetőként való szereplése megváltozott, mint több mezői kert vált olyan kisebb és kevésbé állattenyésztő gazdaság uszónak határbeli tartozékává, amelynek kis jószágállománya a város körüli akolban, vagy esetleg a külső telelőn telelt, s amelyben a mezői kert ilyenformán csak nyáron használt kaszáló és szántóföldként szerepelt. A nagyobb gazdaság használatában álló mezői kertek viszont továbbra is természetesen megőrizték állatteleltető rendeltetésüket."⁶¹

Amnyi következtetést tehát mindenesetre levonhatunk, hogy a 18. század első felében, a gabonatermelés előnyomulásával a mezői kertek - főképp a szegényebb gazdák esetében - már a "szaját" pusztákra is kiterjedtek /ami a török korban még nem történt meg/, s egyes gazdák esetében már dominánsan gabonatermelő funkciót töltöttek be. Mindenesen pusztai, illetve belhatári kertek azonban Körös ~~szaját~~ területén, a város közelében helyezkedtek el, s tulajdonképpent még mindig - a 18. század végéig - az állattenyésztést szolgálták.⁶² Mindazonáltal megfigyelhető, hogy a már fokozatosan egyes gazdálkodási telepeket hoz létre⁶³. A 18. század első felére tehát a körösi gazdálkodás súlypontja a külső pusztákon való legeltetésről, ill. a belhatáron való egyéb termelésről áthelyesedett a mezői kertekre. Így "... az állatteltetés majdnem teljesen a mezői kertekre telepített, s ... [u]gyancsak a mezői kertek keretében következett be a szántóföldi termelés kiterjedése is."⁶⁴

Igjon, Misze, Kocsér, Kára és Törtel elvesztése után a körösi társadalomban mélyebb változások következnek be. A 80.000 holdra csökkent határon meggyorol a birtokosbódás. A 17. század végéig kb. 6000-as marhaszám a 18. század folyamán nem emelkedik jelentősen⁶⁵, így feltehető, hogy az

1739-40-on pestis okozta csúszástól eltökélte folyama-
tosan és gyorsan növekvő népesség között egyre nagyobb
számban találhatunk kigazdát, akik már a marhate-
nyésztésből önmagában nem tudtak megélni. Maga a mar-
hatenyésztés is egyre nagyobb mértékben esorult a me-
zei kertek intenzívebb kihasználására, ugyanis a ház
után való rétek egyre kevésbé voltak képesek kielégí-
teni a sokasodó gazdák igényeit. Ilyen körülmények
között - mint majd látni fogjuk - egyre nagyobb szá-
ban esorultak a kigazdák a szőlőművelésből, részben
a szőlő- és gyümölcskertelésből eredő pótlólagos
jövedelmekre, amit még a kézműipar és lokális keres-
kedelem is kiegészíthetett. Gabonát pusztán a legné-
desebb gazdák esetében termelnek piacra. A 18. század
végéig azonban a katonaság "konyhamarpiaca" és a saját
szükséglet együttesen már elég jelentős "belső" ke-
resletet teremtettek.⁶⁶ Az agrárrendszert a belterje-
sítés irányában módosítják az iskolai és szőlőhogyon
"épített" veteményeskertek, gyümölcsösök. Ezekben a
veteményeskertekben káposztás, salátás, a század
második felétől pedig konyhakerti növényeket ter-
mesztenek.⁶⁷

A 18. század második felében új jelenséget tapasztalhatunk: a mezei kertre ház kerül. Egyelőre még csak a nagygazdák mezei kertjein találkozhatunk a jelenséggel. A ház lakója a kertész és családja.

E mesei kertet már tanyának nevezik, az elnevezés azonban nem a kintlakás, hanem a komplex mesei kertbeli agrárüzemnek szól /szerszámok, igás állatok stb. kitelepítése/.

Márkus István kimerítően tárgyalja a tanyásodás kezdeteinek forrásanyagát, úgyhogy e helyen csupán eredményeinek ismertetésére szorítkozunk. Az 1766-os összeírás alapján a teljes körűsi határban 150-200-ra tehető a kunyhós tanyaok száma, ebből 47 található a belhatáron. /A kunyhós tanya csak ideiglenes kinttartóskodásra szolgál, így funkcionálisan csak mesei kert/. A belhatáron áll 9 házas tanya, ebből 6 nagy-á gasdó, 2 kisgasdó, a 1 a várossé.

A házasban lakó kertész és családja "kommenció"-t kap munkájáért, illetve saját hasznára is termel. Ennélfogva nem tisztán bérlet, hanem csak részben bérlet.

Az itt leírt változás azonban csak a 18. század végére ült nagyobb méreteket Körösön, amikor fokozatosan általánossá válik a kukoricatermesztés, a intenzifikálódik a termelés.

A tanyaúra való kiköltözés azonban a 18. század folyamán még nem hoz változást a mezőváros agrárrendszerében. A termelés ugyanolyan extenzív marad, mint volt évszázadokon keresztül. Ami változik, az a térszatelom tulajdonviszonyainak szere-

kezete. A tanyásodás majd csak a 18. század folyamán fog új fontosságra szerezni: az intenzív kortermelés - Hagykőrösön a szőlősgétermesztés - ekkor találja meg a tanyán a maga megfelelő gazdaságsszerkezeti formáját, a tanyi család a térszállalon egyik alap-egységévé is. A 19. századnak ez az alapvető átalakulása azonban előfeltételezi ennek a strukturális elemnek a megelőző kifejlődését.

Mármost vegyük szemügyre azt a fejlődést, melynek során létrejött a házas tanya. Még egyszer szeretnénk hangsúlyozni, hogy ez az "előtörténet" nem valamiképpen konkrét, kivételien termelési-agrártechnológiai stimulus, hanem a "bebefoglaló egység", illetve a mezővárosi térszállalon specifikus fejlődésének nyomán bontakozott ki.

A civis-város gazdasága végülis korunkunk lecsúszlásáig elsősorban marhatenyésztő exportgazdaság volt, a ehhez márten fejlesztette ki közhelytelken településszerkezetet, mely településszerkezethez képest még egy külső telep, az állattelített szőlő- és szőlőcentrumok.⁷⁰ A 17. században lecsúszkanó marhasport és a népsűrűségcsökkentést a 18. század elejére már szükségesé tette a gazdaság telephelyének áttelapítását az akkori-pusztáiról a mezővárosi körre. Mindezzel a folyamat a török alatt még nem járt lényeges változásokkal; a civis-város prosperált.

A 18. század közepére azonban már komoly méreteket értett a város térszertelemének belső differenciálódása. Vizsgáljuk meg mérmost e differenciálódást korszakonkénti metszeteken.

A Majlát által készült 1645-ös adatokban csak a "marhátlak" gazdák szerepelnek, arányuk 14%.⁷¹ E százalékarány azonban nyilvánvalóan magasabb a szelléréknél, a valódi szelléreket kb. ennek felére tehetjük, így 7%-ot képviselnek /ezek azok, akiknek még szőlőjük sincs/. Az 1689-es, sokkal részletesebb kimutatás szerint a nincstelen szellérek aránya 33%, figyelembe kell azonban vennünk a háborús pusztítások okozta károkat.

Hoffmann Tamás 1720-as adatok alapján az alföldi szellérek arányát 1-12%-ra teszi, ha azonban figyelembe vesszük, hogy a Három Város előbbre tartott a differenciálódásban /hiszen régi települések voltak/, akkor legalábbis a 12%-ot kell figyelembe vennünk.⁷²

Az emután következő 1775-ös metszet az Alföldön 25%-os szellérséget mutat.⁷² A Három Város 1771-es "Censcriptio"-jából is cca 22%-os arány⁷³ következtethető ki, a nagykőrösi arány pedig még ennél is nagyobbra tehető.

1833-ban az alföldi arányszám 66%-os⁷², az 1871-es adat a Három Várost illetően pedig 76.3%.⁷³

/Nagykőrösön nyilván még magasabb volt a szellőrék aránya./

Kétségtelen az adatokból az következik, hogy a szellőrék aránya Nagykőrösön 1720 és 1771 között legalábbis megkétszereződött, míg ezt megelőzően kétszer annyi idő /1645-1740/ kellett a megkétszereződéshez. A differenciálódás eseményét jelentősen meggyorsult. A szellőréknél is rosszabb helyzetben volt az 1771-es Conscripcio szerint a Béres Városban a lakosság 10%-ának megfelelő létszám csökkenés⁷³.

A szellőrépedésnek a felgyorsult folyamata nem új folyamat, mint amelynek során a kiszáradt egyre nagyobb mértékben szorultak ki az egyre távolabb fekvő mezői kertekre - a kőrösi első kilenc házas tanyából kettő kiszáradt. A kiszáradt ekkor azonban még nem váltak ki a tanyára. A dolgot elején, a nomád, egyháztól településeknél arról volt szó, hogy a termelésben csak férfiakat találunk. És a módszer a 18. század utolsó harmadában kezd felborulni. A kiszáradt felesége a munka idejére ugyanis kiköltözik a tanyára, még csak azért, hogy a háztartást magával vihesse. A nők bevonása a termelésbe azonban a város alatti /szőlőbeli, akolkúti/ kertek vetemény-termelésénél kezdődik meg. A gazdák még kivétel nélkül a városban laknak, a nagyszámban tanyáján azonban már állandóan kint lakik a ker-

téss, családostól. A kertész tanyára való telepítésével tehát most már tulnyomórészt a tanyára helyeződik ki a nagygazda üzemközpontja. A század végén, amikor általánossá válik a kukoricatermesztés, a kisgazda üreme is kikerül már a tanyára.

Mindenekelőtt a város tilalmazza a gazdaságnak mind a tanyára, mind pedig az akolba való kiköltözését. Tilalmazza eszenkivül - 1740-től - a mosei kertek magántulajdonba "aszulását", ill. szabad foglaltsát - sikertelenül.

A tilalmak nem érhetnek el eredményt, ugyanis a város társadalmá már igen differenciált, a különböző jogviszonyok erősen összerendeződtek.

A 18. század végére már általánossá válik az üzemközpontok kihelyezése a tanyákra. A kisgazda tanyáján a család fiatalabb tagjai, a nagygazda tanyáján a kertészek, a szellérek dolgoznak. Mindkét esetben a nagycsaládi munkaszervezet fogja össze a gazdaságkodást.

Látható, hogy a szellér /illetve a család/ nem tisztán bérmunkásként viszonyul a nagygazdához; a város társadalmá még nem bírja el a szabad bérmunkát.

Nyilvánvaló összefüggés mutatkozik a tanyasodás és a szelléresedés folyamatai között. Azt mond-

hatják, hogy ugyanazon folyamat két oldaláról van szó, arról a folyamatról, amely végül is a 18. század második felétől kezdődően megszünteti a mezőváros mezőváros-civisváros jellegét, megát a város alapvető struktúráját. Döntően ez a folyamat akkor bekövetkezik ki, amikor majd a 19. század második felétől kezdődően maga a termelés is megváltozik, a a szőlőtermelésre specializált farmok⁷⁴ a "non-soti" piacba bekapcsolt tanyák végre lesznek a városról, a új települést figyelmeztet ki.⁷⁵ Ennek előfeltételei azonban - mint már mondottuk - a 18. században alakultak ki.

~~_____~~
~~_____~~

Hogy Magyarország fejlődésének viszonyait nem befolyásolta jelentősen az európai világpiacokhoz való csatlakozás, azaz a 17. század derekán fellépő agrár-dekonjunktúra, valószínűleg mégis másképp alakult volna ki - mondható. Ha pedig mint exportlehetőség egészen a 18. század második feléig - az amerikai és bajorországi márkavirágzás⁷⁶ - romlás. E így tűnik, az idő alatt a mezőváros tovább virágzott.⁷⁷

A 18. század második feléig egyelőre még a nagyvolumenű árutermelés és az ezen alapuló társadalmi differenciálódás előnyös következményei érvényesültek az iparfejlődés szempontjából. A

marha- és borkereskedelemből meggazdagodott nagy-
 gazdasági iparcikk-szükségletüket részben a helyi ipa-
 rosok termeléséből fedezték.⁷⁸ Ugyanakkor az elszé-
 gényedett és ipartűzésbe kezdő kisgazdák a városi
 tanács támogatása folytán - a forrásmunkák alapján
 legálábbis úgy tűnik - csak a 17. században kerül-
 hettek be a céhekbe. Hiszen azok a mesterségek, a-
 melyek korábban is leginkább művelhetők voltak há-
 zipar-szerűen /tehát amelyek esetében bizonyos faj-
 ta szakzsérgység elérése és ²mezőgazdasági & ill. a
 mezőgazdasági munka melletti - kézművessé válás egy
 emberélet alatt lehetséges volt/, már a 17. század
 során céhes keretekbe szerveződtek és a helyi kon-
 junktura alapján már annyira megerősödtek, telítőd-
 tek, hogy hatékonyan alkalmazhatták a monopóliuma-
 ikat.⁷⁹ A 18. században létrejött céhek mesterei is
 tulajdonképpént idegenből jöttek. Betelepülésüket
 elősegítette az 1711-es városi szabályrendelet -
 amelyről korábban már volt szó.⁸⁰ Tehát mivel a
 18. században a meglévő céhek feltehetően már elég
 erősek voltak ahhoz, hogy a kontárok cőhbelépését
 megakadályozzák, a céhes mesterek száma a betelepülé-
 sek, a mesterré nevelés, valamint a filiális mes-
 terek csatlakozása útján gyarapodhatott. Nagykőrös
 a környező vidék mesternevelő központja volt. Mivel
 a legények száma egyetlen cőh esetében sem érte el
 a mestereket, egy-két legény²l többet valószínűleg

/valamint a török időszakos gabona ajándék és hadi-szolgáltatás követelésai/ az alföldi mezővárosokat eleinte fokozott gabona-külvetítőkereskedelem folytatására ösztönzi.⁸⁵ A három forrásból - természetesen szaporulat, betelepülés, betelepítés - eredő népességnövekedés, a hadsereg gabonaszükségletei, tartós feszültséget idézve elő a termelési szerkezetben, a mezővárosi gabonatermesztést egyre inkább a teljes önellátásnak való megfelelés irányába terelték. Ráadásul a kun puszták elcsatolása a 18. század első felében tovább növelte a népességnövekedést. A nagyobb arányú gabonatermesztésre /valamint az ekkor még nem túl jelentős szőlő-gyümölcs- és veteményművelésre/ való átmenet azonban - a gazdaságának a 18. század közepére kialakuló tanyarendszerű szervezőtónak külvetítésével - tovább fokozta a társadalmi differenciálódást. Az erősödő polarizáció folytán fel szabaduló munkaerő - az egyre nagyobb számú szellérség - viszont a helyi ipar céhes kereteinek megélte mellett aligha foghatott iparusó tövékony-ségbe. Hiszen Kőrösön a 18. század végére az iparcikkek piacörzete is feltehetően telítetté vált.⁸⁶

Az agrártermelés szerkezetének módosulására ható erők pedig a 18. század-végi kontinentális ártat teremtette gabonakonjunktúrával⁸⁷ csak tovább bővültek. A mezőgazdasági termelés szerkezetének - s ennek megfelelően a településszerkezetnek -

visszatartja a kovácsok a kontárok elleni fellépésért folyamódó kérényét. Ugyanez áll a bogár mesterségre is. A gabonatermelés bővülése követ-keztében előállt építési szükséglet csak a 19. század legelején vált céses keretek között kielégíthetővé. Kontárok működéséről nincsenek adataink, de a mesterok számának gyarapodása valószínűleg a cés megalakulása után nem tartott lépést az építési szükségletek növekedésével, s az építési-javítási munkálatok jelentős részét a lakosság végezte el.⁹⁰ A 18. század folyamán a lakosság nagyobb része /kb. 3/4 része/ még viszonylag jómódban élt; a bor- és állatkereskedelem még hasznathajtónak bizonyul, s a 19. század elejéig a gabonakonjunktúra is éreztette bizonyos fokig hatását: a gazdasági épületek száma megsaporodott. Feltehetően a szénmalmok száma is emelkedett. Hogy mennyivel, azt nem tudjuk pontosan, mindenesetre tény, hogy az 1689-es számadéskönyv 14 gazdaságban lévő malomról számol be, s a városi malmok számát ugyan nem közli, de az bizonyos, hogy a város is működtetett malmokat és "[f]eltehetően nem volt túlzottan nagy a számuk, hiszen Körös gabonatermelése e korban alig fedezi a közvetlen szükségletet."⁹¹ 1802-ben pedig már 30-nál több malom működik Körösön.⁹² A szénmalmok számának gyarapodása részben a gabonater-

melés növekedéséből, részben a városba irányuló áru-forgalom fokozódásából fakadt.⁹³

A malomipar a 18. században a nemesi "tökés gazdálkodás mezővárosi válfaja"⁹⁴ lesz, s így feltehetően a malomba szegődtetett munkaerő szakmerítése is növekszik az elmúlt évszázadhoz képest.

A nagykovácsi céhes ipar 18. századi fejlődésének alapját egészében véve a népességtöbbrülés, valamint az agrártermelés által teremtett vásárlóerő alkotta. Ez pedig - amint láttuk - túlnyomórészt továbbra is az alapvető iparcikkek szükségleteket testetlve meg a piacon, nem tehetett lehetővé minőségi változást. Az ipartűs tevékenység mezőgazdaságtól való elválása, s az iparon belüli munkamegosztás előrehaladása kezdetleges stádiumban volt. A céhes keretek egyelőre még biztosították az iparfejlődést, a század folyamán új céhek jönnek létre, a mesterek száma is növekszik, s egyes iparágak a mezőváros közvetlen piacörzetének ellátásán túl országos vásárookra is termelnek. Látnunk kell azonban, hogy a céhes ipar 18. századi virágzását a kővási mezőgazdasági árutermelés kedvező jövedelmességi viszonyai mellett az ipar országos fejletlensége, közelebből az tette lehetővé, hogy a környező nagyobb városok céhes ipara egyelőre még nem képviselt jelentős konkurrenciát.⁹⁵ A következő évszázadban asután éppen a pesti ipar versenyének tudható be

a körűsi céhes ipar hanyatlása. A megkésztett céhes ipari fejlődés országos tendenciájának megfelelően tehát a céhes keretek már gátolják az ipar fejlődését, mielőtt még azt a céhes kereteknek megfelelő fejlettségre tudták volna juttatni.

A céhes ipar fejlettsége azonban Körűsön mindenképp együtt nagyjából megfelel az országos átlagnak. Ugyanis általában véve a földművelő jellegű mezővárosokban a 19. század elején 14-20 iparág képviselőit találhatjuk meg. Emellett azonban a céhes fejlődés késői megindulásáról és 18. századi alacsony fokáról tanúskodik az a tény, hogy míg általában a mezővárosokban /és a szabad királyi városok egy részében/ az ipartűzők számarányát és az iparon belüli munkamegosztás előrehaladását tekintve a 15.-16. század fordulójához képest a 19. század elejéig nem történik változás, addig Körűsön a jelzett időszakban még egyre növekvő tendenciát mutat. Hiszen a körűsi mezőgazdasági árutermelés jóvelmeléségi viszonyainak aránylag kedvező alakulása nemcsak piacot teremtetett a céhes ipar számára, de gátolta is a mezőgazdaság és az ipar közötti munkamegosztás előrehaladását.

Lényegében milyen folyamat megy végbe a 18.

századi Körűsön?

Mindaddig, amíg /1/ a marhatenyésztésből a társadalom javarésze meg tudott élni és /2/ a népességszám növekedése tolerálható szinten maradt, a civisváros megoldhatta a fennmaradást a termelés extenzív bővítésével /puszták megszerzése, illetve mező

kortek telepítése - napi kijárással elérhető - bel-
határra/. A 17.-18. század fordulójáig nem történik
lényeges - minőségi - változás a civis-város struktú-
rájában, tudnivaló megmaradt a "monokulturális"
szociális jelleg. Ugyanakkor nem működött politikai
kontroll felülte, a szabad föld is volt bőven.

A 18. század közepére azonban eltűnt a politikai
szabadság /bűntörvény jog/, megszűnt a földbirtok
/birtoklás/ és később kezdődött a marhapiac.
Ugyanakkor növekedett a lakosság /ami viszont érdeke
volt a városnak, az oppidum-jogállás miatt - egybenne-
ggy kollektív adósság/. Mármost ha egy tradicionális
település esetében megfigyeljük a népességszámát, ak-
kor egy bizonyos határon túl a település önmaga meg-
szaporozásával válassza a kihívást, s ilyenkor le-
köti a földelgessé vált munkáját. Nagykőrösön azon-
ban az a városi community érdekeit érintette, hiszen
a gazdaság /1/ eszüként az adóalapot, /2/ a földre
való ki- és rátelepedéssel módosít a feudális földes-
urnak arra, hogy megosszasson az oppidum-jogállást
és felossza a határt telkekre /proportionális per/.
Ugyanakkor nem volt lehetőség az "exportszektor"
fejlesztésére, ugyanis egyrészt a marhakereslet a már
korábban ismertevett okok folytán /4. pont/ össze-
szűkült - nem annyira azonban, hogy a nagygazdák a
kereslet folyamán még ne profitálhassanak belőle, a
kiszáradt viszont már nem - , másrészt pedig maga

a termelés feltételei váltak szükségessé a legeltető puszta. A folyamat később következményével járt egyrészt kialakul - különösen 1740 után - a köröszi nemcsak-magyarországi, hanem lokális politikai /és természetesen gazdasági/ primátus.⁹⁶ Majd lassan - az 1770-es évek folyamán - a nagy javára fordult az a városi felhalmozási mód-
ját.⁹⁷ Másrészt természetesen megnőtt a társadalmi differenciálódás mértéke - tulajdonos munkások /a szel-
lőrések/ halmozódni kezdtek.

Ugyanakkor az országos tendenciák - agrárreformok, gazdasági egyesítések, azaz ipar hiánya - nem tessék lehetővé, hogy a "felhalmozuló" munkások kilépjen az agrársektorból, s az iparba áramoljanak.

Mivel a régió nem alkalmas gabonaszaporításra - s így a gabona a székelyvári háborús konjunktúráig csak a lokális piacon találhat vevőre - , tulajdonképpen rentábilis ártermelő nagybirtok kiakasztására nincs mód. /A proporzionális per ezért is végzettséget a keplevisek perességével./ A helyi ipar pedig mindezen okokból fogva - mint láttuk - nem képes fel-
szívni a munkanélküliséget, s természetesen a tulaj-
donosok által legyártott termékek tölti ki /az iparok kiépítését által legyártott termékek tölti ki/
ezért nem képes kilépni az agrársektorból.

A mesterváros-oppidum - civitas városi fejlődése tehát szükségessé vált.⁹⁸ Ennek okai - rend-
szerezve - tehát a következők:

- /1/ a nemzetgazdasági exportgazdaság az európai világ-
gazdaságban, ~~hiszen~~ a hirodalom elvárásai,
különösen az exportokhoz való modernizáció, valamint
a technológiai fejlődés miatt fokozatosan elterjedt lét-
feltételek.
- /2/ A nemzetgazdasági exportokhoz való
modernizáció az export gazdasági struktúrája és
a gazdasági teljesítmények miatt a városi és
szociális struktúrák miatt - melyekben ma is van
szociális problémák miatt állnak a városi - állami-
tiszták.
- /3/ A nemzetgazdasági exportok a nemzetgazdasági
- exportok miatt - az export a helyzet, és
kibővített gazdasági struktúrák miatt a kibővített,
szociális struktúrák miatt az export.
- /4/ A nemzetgazdasági exportok - mivel az export gazdasági
fejlesztés- és exportok miatt az export gazdasági
dominanciája miatt az exportok miatt az export - az
export nem lehet fejlesztési.
- /5/ A nemzetgazdasági exportok miatt az export
mivel az export, hogy az export gazdasági
mivel az export.

A nemzetgazdasági exportok miatt az export. Ebben a gazdasági
szférában azonban végzettségek bizonyos rész- és fejlesztések.
A gazdasági exportok - mivel erre van módjuk, ugye-
niz nem lehet az exportok - "fejlesztési" problémák integ-

kerti kultúra termelése kapott expansziós lehetőséget. A kisbirtokrendszer teljes kiépülésének utolsó állomásaként a szellérek ekkor viszonylag nagy, jövedelmező földterületeket kaptak. Ezeken indul meg azután a nagyobb arányú piaci termelés, amely azonban csak a tanyás gazdák bekapcsolódásával válik a 19. század derekán országos, sőt exportjelentőségű, igazi nagybani termeléssé. Ekkor már kirajzolódik a belső legelő helyén egy falurendszerrel művelt földterület, egy falusi gyűrű körvonalai, amelyben az intenzív kertművelést folytató kisgazdaságok mellett falusi rendszerű gazdaságok is helyet foglalnak, melyeken jelentős szántóföldi kapásművelést is meghonosítottak. A kialakulófélben lévő új agrárprofil a fokozatosan intenzifikálódó szőlő- és gyümölcstermeléssel egészül ki.

Ezzel tulajdonképpen már a 19. század elejére kialakultak egy olyan intenzív monokultúrás termelési rendszer alapjai, amely a tanyarendszer - mint gazdasági-települési szervezet - közvetítésével előrelendíti Nagykőröst a polgárosodás útján. Ugyanakkor a mezőváros fellendítésével egyidejűleg, s annak ellenére egy iparilag elmaradott környezetben nem volt képes megakadályozni, hogy a mezőváros mint település a bomlás irányába haladjon. Ez a folyamat azonban már a 19. századismagyarországi tökéletes fejlődés közegében bontakozott ki. Ennek a változásnak a művelési és munkaszervezeti előfeltételei azonban a 18. századi tanyásodás során kezdtek kialakulni.

JEGYZETEK

- 1 Kollonich, p.7.
- 2 Erdei, Tanyák, pp. 71-72.
- 3 Erdei, Tanyák, pp. 72-74.
- 4 Majlát, p. 197.
- 5 Keglevich a fundusoknak kb. felét birtokolta. A földesur a pör folyamán ki akarta hasíttatni a fundusai számának megfelelően a határ felét. A város azonban több földesurnak fizetett adót, mint amennyit a fundusok tulajdonjogi eloszlása lehetővé tett volna. Így a város mint communitas megnyerte a pört, s biztosíthatta fennmaradását. Ld.: Majlát, pp. 209-210.
- 6 "Az 1650 és 1730 közötti megterpadás volt az, ami rendszerszerűen konszolidálta az európai világgazdaságot és megnyitotta a modern világgazdaság második szakaszát. Ugyanis a megterpadás korlátozta a gazdasági fejlődést, és a kevesebb felesleg csak egyetlen külponti állam fejlődését tette lehetővé. A gazdasági harcot a merkantilizmus eszközeivel vívták, mely a világpiactól való részleges visszavonulás és elszigetelődés eszköze volt olyan nagy területeken, melyek maguk is hierarchikus rendbe szerveződtek, azaz a világgazdaságon belüli birodalmakban /ami nem azonos a világbirodalommal/." Wallerstein, Világkapitalizmus, p. 13.

7. Míg Csehországban a próbálkozás többé-kevésbé sikeres volt - 1620 - , addig az agrárkapacitást kihasználó magyar rendeket sohasem lehetett megszűntetni.
8. Márkus a következő kontextusban fogalmazza meg idézett hipotézisét: "A XVII.-XIX. század magyar uralkodó osztálya /vagy annak jelentékeny rétege/ csupán olyankor szánta a szánhatta el magát komoly harcra a nemzeti függetlenségért, amikor vagy maga a Habsburg-birodalom fenyegette assal, hogy megszűnteti privilégiumait, vagy valamely Közseurópai politikai krízis fenyegette - és kecségtette - assal, hogy megszűnteti magát a Habsburg-birodalmat. De a függetlenségi harcok - pontosabban annak, hogy a birtokos osztály abban részt vegyen - mindkét esetben feltétele volt az a remény vagy illúzió, hogy a Bécs-központú, sok nemzetiségű birodalom helyében Bécs-központú sok nemzetiségű birodalmat lehet teremteni, s majd ennek az új, magyar vezetésű birodalomnak állami ereje tartja fenn, valamivel korszerűbb formában, a régi struktúrát.
- A második feltevés szorosan ide kapcsolódik, de általánosabb jellegű. Nincs-e valamiféle szerves összefüggés a közép- és kelet-európai területek későfeudális struktúrája, a "második jobbágyviségre" épülő társadalmi viszonyai - másfelől a "birodalom-

tirosai, nemzetiségileg heterogén államalakulatok
szivén fennmaradása között? Ugy tűnik: a robotol-
 tató, tehát a parasztság elnyomására épülő nagy-
 birtok konzerválta a birodalmakat, a birodalmak
 politikai rendszere pedig konzerválta a nagybir-
 tokot. A Habsburg-birodalom esete elég világosan
 mutatja: a sok nemzetiségű birodalmakban lehetett
 leginkább kiépíteni a különféle társadalmi erőket
szervező politikai esztétét, mely lehetővé
 tette, hogy a fő hatalmat az ugyancsak sok réte-
 gű arisztokrácia - és a nagyon vékony és gyűlölt
 réteg - a maga kezében tartsa. Valószínű továbbá,
 hogy ezek a belsőerkesetükönél, gazdasági elmar-
 adottságuknál fogva gyenge területek a XVIII-XIX.
 században csak nagy erővel élhettek vala-
 mennyire helyt az összeurópai hatalmi harcban;
 a helyi uralkodó osztályok /így a magyar arisz-
 tokrácia/ azért is ragaszkodtak a birodalmi szer-
 vezethez, mert azt az államhatalmat védték kife-
 lő is, melynek erejére befelé, a sok nemzetiségű
 parasztság ellen a legnagyobb mértékben esztétük
 volt." Márkus, Az elkanyarodás, pp. 15-16.

9 R. Várkonyi, pp. 1027-1028.

10 E társadalmi és politikai osztályban az ariszto-
 krácia és az apparátus után következő osztrák
 kereskedőtökések rétege, mely a délnémet gyar-

matosítók nyomása alól szabadulva az arisztokrácia
gyámokodás alá került, ... hovatovább maga is gyar-
matosítóvá válik, nyersanyagbázist és piacot teremt
[...] iparának Magyarországon, a befolyás alá von-
[ja] a csak korona országainak iparát és kereske-
delmét." Makkai, Absolutizmus, p. 220.

E helyen nem térhetünk ki arra a problémára, hogy
a behatolás mennyiben moritzi ki a "gyarmatosítás"
kritériumait.

- 11 Vö.: R. Várkonyi, p. 1029.
- 12 Makkai, Vitányag; Makkai, Absolutizmus; Márkus,
Elkanyarodás; I. Wallerstein, The "Crisis of the
Seventeenth Century".
- 13 Eckhart, pp. 5-8.
- 14 "Vestiget des Königreichs Hungarn und der dazzu
angehörigen Länder, Wien, 1754. /Jogalapt:
1723:116.tc.: "a hasontalan és kéres drukat tart-
sák távol Magyarországtól"./
- 15 Eckhart, p. 78; az adatok szintén innen származ-
nak: pp. 44-78. - Megfelelően - habár hivatkozás
nélkül - ismerteti Eckhart kutatásait egyetemi
jegyzetében Pach Zs.P.
- 16 Eckhart, p. 120. Récs megahadályozza Magyarország
és Nagybritannia közvetlen gazdasági kapcsolatai-
nak kialakítását a 40-es években. - Eckhart, pp.
125-127.

- 17 Pach, p. 96.
  - 18 Eckhart, pp. 176 ssk.
  - 19 Eckhart, p. 196.
  - 20 Eckhart, pp. 178-182.
  - 21 Hoffmann, Néprajz, pp. 329-330.
  - 22 Kollonich, p. 29.
  - 23 Ruess, p. 307, /21/.
  - 24 Eckhart, p. 146. - Az erdélyiek éppenfoggal a későbbi Regátos hajtották át a marhát hizlalásra.
  - 25 Az itt következő kifejtés főképpen Eckhart kutatásain alapul. - ld. Eckhart, pp. 25-40; 146-148.
  - 26 Hoffmann, p. 329.
  - 27 "Ahogy az ilyen [állattenyésztő] gazdaságoknak nagyobb érdekeltsége fűződik a piacra vihető termények termesztéséhez, intenzifikálódni fog; állatállomány biztosítani fogja a műveléshez szükséges igacserőt, csakugy, mint a szükséges talajfrissítő trágyát...
- Esután egyes földterületeket elkülöníthetnek a marhatenyésztés céljára, a állandó kaszálóként hasznosíthatják azeket....
- A [különböző vetésforgók] ... bevezetése azonban mindig komoly fejlődést jelent, habár - csakugy mint a kővetlen élelmiszertermelés esetében - a rendszer hatékonysága annak függvényében fog alakulni, hogy milyen gondosan művelik a földet,

s hogy mennyire trágyszavak." Dumont, pp. 147-148.
Az Alföld félrideg marhatartása tehát fokozatosan
elvesztette piacát a "modernizáló" nyugaton: ter-
melésére egyre kevésbé volt szükség. A folyamat
azonban csak a 19. század második felére érik be.

28 Boldhart, p. 27.

29 Ennek más okai is voltak: a törökországi keres-
kedők csak addig kaptak kedvezményeket a birodal-
omban, amíg az udvar fontosnak tartotta a török
birodalommal fenntartandó jó viszont. II. József
felszámolja kedvezményeiket, egy részük hazamegy,
a többi pedig letelepedik a más foglalkozás után
nős. Pach, p. 125.

30 Erdei, Tanyák, pp. 197-200.

31 Id. Bácskai, p. 14.; Kubinyi, A magyarországi
városhálózatról, p. 47.

32 Lukkai, Városhistória, p. 96.; Gyimesi, Városok,
pp. 136, 138.

A céhes ipar telephely változásának oldaláról:

Szűcs, Városok, pp. 176-181.

33 Vö. Szűcs, pp. 180-181.

34 Gyimesi, p. 56.

35 Vö. Gyimesi, p. 138. l. 13.

36 Id. Gyimesi, p. 142.

37 Gyimesi, p. 165.

38 Vö. Gyimesi, pp. 149-164.

- 38 Ld. Gyimesi, p. 291.
- 39 Gyimesi Sándor idézett művében az agrárjellegű települések lakosságának a városi összlakossághoz viszonyított arányát illetően a következő adatokat találhatjuk: 1715-ben 2,5%, 1825-ben pedig már 32,87%. Az agrárvárosoknak a városok összes iparosaiból való részeseisése pedig az 1715-ben 5,53%-ról 32,01%-ra emelkedett. Ez az emelkedés nyilván a söhes ipar 18. századi alföldi virágzásának eseményére írható. Ugyanis a 41 agrárváros talayomá része az Alföldön helyeskedik el. Ld. pp. 163, 160.
- 40 Ld. Gyimesi, p. 149. Jogállás tekintetében "a 18. század elejétől a 19. század derekéig mind-össze 8 olyan falu emelkedik megyévé, amelyik később rendezett tanácsosvá lett..." Ld. uo.
- 41 Ld. Gyimesi, pp. 149-157, 192.
- 42 Thirring Gusztáv számításai szerint a szabad királyi városok lakosságának az össznépességhöz viszonyított aránya a következőképpen alakult: 1720-ban 8,7%, 1787-ben 6,4%, 1804-ben pedig már csak 5,9% volt. Ld. Thirring, Magyarország, p. 87.
- 43 A falvak pedig a 19. század közepéig nem képviseltek jelentős arányt a népességi göök összlakosságban.

- 44 Gyimesi, p. 145.
- 45 Id. Bakai, Absolutismus, p. 219.
- 46 Vö. uo. pp. 194, 220.
- 47 Vö. Kállay István, A bécsi udvar..., p. 1061.
- 48 Az 1723. évi 117. tc. 15 évi adómentességét biztosított a betelepülő külföldi iparosok számára.
- 49 A bécsi udvar az elmúlt évszázadban a céhes ipar tekintetében is hasonló módon ellentmondásos politikát folytatott. 1690 előtt a céhszabályozások adományozásával szemben foglalt állást, míg az 1690-es évek közepétől - hasonló megfontolásokból, mint a városi manufaktúraipar elterjesztésének terve esetében - elősegítette a városi céhek szaporodását.
- 50 E vonatkozásban lássunk például egy Szekfi Gyula által leírt esetet: 1754-ben a túlhajtott földesuri adók miatt zendülés tört ki Hódmezővásárhelyen és Makótúron. A vármegye a két mezővárost büntetésképpen több külön községre akarta felosztani, "de a királyné kegyelme megelégedett ezzel, hogy kaszárnyák építésére kötelezze őket." Id. Szekfi Gyula, Magyar Történet, V., p. 467.
- 51 "A városi polgárok által beadott panaszok csaknem minden esetben kedvező fogadtatásra találtak a bécsi udvar részéről." Id. Kállay István, p. 1069.

- 52 Az elsődi manőveres a 18. században már nem egy viszonylag autonóm egység az európai világgazdaság periferiájának végpontján, hanem megnövekedett lakosságának eltartásán túl, a köréje telepített falvak - melyek vonatkozásában központi funkciót tölthet be - , valamint a viszonylag költséges nagyobb városok /Magykörös esetében Kecskemét és Pest/ piacberzetének határán feltehetően ismét a kereskedelmi alcentrum szerepét játssza.
- 53 A hivatali kereteken belüli egyoldalú, egyenlőtlen szakaszkodás stabilizálódása folyós, az agrártermelés nyomja rá bélyegét a gazdasági struktúra egészére, s a mezőgazdasági ártornelés dominanciája a tőkebefektetések helyét is kijelöli. Az egész ország egy regionálisan kiegyenlítettlen munkamegosztási rendszerbe illeszkedik. Ebben az értelemben beszélhetünk a 18. századi városhálózatalakulástól, mint a "nemzeti piac" egységesülésétnek irányába mutató kezdeti momentumról.
- 54 "A legjelentősebb városok elme ... a fő kereskedelmi útvonal, a Duna mellett és a vásártérnek adódó peremvidékeken helyezkedik el, ami közvetve ... arra utal, hogy a kereskedelem városképző hatása igen erősen érvényesült." Ld. Gyimesi, p. 165. Az agrárexport ipariimport közvetítésében rejlik profitlehetőségek kiaknázása az agrárvidékeken

- 63 Hoffmann, pp. 323-327. Vö.: a fejezet 27. jegyzetével. A körüli állatgyógyászati technikája azonban nem változik meg, a takarmányozás /orvosa/ jelentősen fejlődött.
- 64 Majlát, p. 205.
- 65 Márkus, p. 37.
- 66 Márkus, p. 33.
- 67 Márkus, pp. 60-61.
- 68 Márkus, pp. 114-122.
- 69 Vö.: Erdősi, Rácz, pp. 77-81, 209-210.
- 70 Hoffmann Rózsa cit. a települészervezési modellt minden olyan exportgazdaságra érvényesnek tartja, mely egy interregionális forgalomban **monokultúrát** kifejlesztve végpontján helyezkedik el, és - ennek megfelelően - nem illeszkedik még bele egy "nemzeti" piacba. Hogy a "nemzeti piac" kategóriája a helyen alkalmazható-e, olyan kérdés, melynek megválaszása igen fontosra vezetne. Legelsősorban a gazdasági egység és nemzeti piac, illetve hogyan a nemzetnek kategóriáját kellene tisztázni. Mivel az általunk használt "**monokultúra**" fogalom nem felel a modern közgazdaságtan által használt kategóriának. Mindenesetre a "nemzeti piac" és "monokultúra" fogalmakat a fenti nyitott kérdések ellátására továbbra is alkalmazzuk. Hoffmann, Népszava, pp. 317-318.

- 71 Majlát, pp. 94-95.
- 72 Hoffmann, Néprajz, pp. 328-329.
- 73 Erdei, Pütkömök, p. 77.
- 74 Erdei kifejezése.
- 75 Részletesebben ld. a dolgosat függelékét.
- 76 "Az állatezport lehetőségei - az ausztriai, bajorországi állattenyésztés színvonalának és mindenekelőtt takarmánybizsélésének növekedése, az állatlétszám rendkívül gyors útemben tapasztalható szűkülése miatt ^{megosappantak}, a belső fogyasztórátog, a városi népesség és a katonaság pedig nem növekedett oly mértékben, hogy az állattenyésztés konjunktúrájának akár csak a létszáma is fenn maradt volna." ld. Hoffmann, Néprajz, p. 329.
- 77 Horváth Zoltán megállapítása szerint: "a város társadalmának nagy része a 18. század folyamán jó módban élt..." p. 126.
- 78 Előkelő ruházati cikkek iránti keresletük alapján váltak jól jövedelmező mesterségekké a szűcs, a magyar-tinár, valamint a csizmadia mesterségek. Az iparcikk-szűkséglet tulnyomó részét azonban kereskedelem útján fedezte a város.
- 79 A takácsmesterség e tendenciák ^{alól} valószínűleg kivétel volt. Az mindenesetre biztos, hogy csupán 1725-ben szerveződött céhes keretbe. A takácsmesterség esetében a kiterjedt háziipar nagy-

részt akadályozta a céhezadást. Ugyanis a szőlők között termesztett kandert a helyi lakosság nem csupán kikészítette és fonta, hanem durvább szőlővel védenet is készített belőle. Nagyobb akadályt és konkurrenciát jelentett azonban a kinn- és bent-érettől lezserített fincsabb szőlő és gyolcs. Az is bizonyos, hogy a cőb - valószínűleg a negatív kultúrák kifejtésével kapcsolatos nehézségek miatt - csupán 1830-ban lett privilegizált. A külsőre látszólagos tehát önkormánylatot nem érvényesíthették, azaz nem léphettek fel a köztársasági asszony. Mivel a cőb iratai elvesztettek, csak valószínűsíthető, ~~mm~~ a külsőre látszólagos az önkormányzatot iparúró kiegészítők belépését.

- 80 Különösen alacsony lehetett a legények száma /vagy esetleg nem volt egyetlen legény sem/ a következő céhekben: lakatos; egyenlítő és, molnár, kőműves; szőlőművelő; szőlőművelő; cipész. E céhek közül csupán a lakatos cőb alakult a 18. században, a mesterségek száma egészen 1872-ig kilenc körül maradt. Az egyenlítő és-molnár-kőműves cőb - mely 1802-ben szűtt létre - esetében is hasonló volt a helyzet, a mesterség gyakorlatában komoly hiányt nem szenvedett a város. /Erről tanúskodik a városi tanács 1775-ös, lakossághoz intézett felhívása, amelyben a köröseköt felzárkóztatja:

"gyermeküket agyask Ács és Kőműves Mesterségeknek tanulására."/ 1812-ben - a privilégium kiváltása-
kor - 11 ács, 17 molnár és 5 kőműves mester volt
Kőrösön. A többi 19. században létrejött céh egye-
tében - mivel ekkoriban elsősorban a pesti ipar
konkurrenciájának hatására a céhek hanyatlásáról,
a céhes keretek lassú bomlásáról beszélhetünk -
a segédok alacsony száma, ill. a segédhiány, az
országos segédhiány, valamint a korlátozott helyi
piac alapján természetesen.

31. Itt azonban meg kell még jegyeznünk, hogy a ked-
vemény nem csupán a jól jövedelmező mezőgazda-
sági árutermelésből létrejövő iparcikkeskedések
és az ipari termelés kapacitásának helyi konfliktu-
sát, közelebbről a mezővárosi céhes ipar külö-
nös elmaradottságát fejezi ki. Így nemcsak az az
illeszkedik bele egy országos tendenciába, hogy
a céhes ipar vidékre húzódnak az adott ipari-
lag elmaradott terület igyekszik kedvező helyi
feltételeket teremteni a céhes mesterek betele-
pülése számára, hanem a másik oldalról az az is,
hogy Kőrösre sem a fejlettebb céhes ipari terü-
letek tehetséges mesterai települtek le, hanem
az ott elszegényedők. A céhes ipar vidékre he-
lyeződésének tendenciája ugyanis - ahogyan Gyí-
mes János ezt Magyarország vonatkozásában be-

falvakban és mezővárosokban" /ld. Eperjessy Géza, p. 152/. Hozzá kell tennünk, hogy a tendencia érvényesülésének vizsgálatakor /sőt, véleményünk szerint megállapításakor ugyasintén/ az illető mezőváros piacörzetét is figyelembe kellene venni. Adatok hiányában azonban Nagyörzst illetően csak annyit állapíthatunk meg, hogy a céhesedett iparágakat tekintve, a szabó-szűcs-csimadia szűcs-terésgek a mezővárosok falusi piacörzetében sem, a kovács-, takács-, écsé, molnár, kőműves mesterségek pedig nagy valószínűséggel a város piacán belül is hagytak bizonyos működési teret a kontárrok számára. Mindenesetre az országos adat és az országos tendencia összehasonlítása alapján a céhenkivül mestereknek az összes mesterek számához viszonyított százalékaránya - figyelembe véve az ország fejlettebb területeinek differenciáltabb iparcikk-szükségleteit - "az iparilag kevésbé fejlett .... mezővárosokban" jóval az országos átlag - a 15% - fölött kellett, hogy legyen. Mivel azonban a céhenkivül mesterek száma még 1847-ben is csak a lakosság 0,57%-át tette ki, a szelléresedés /1715-ben a Három Város népességének már 12%-a szellér - ld. Erdei, Püsköny, p. 112/ folytán felszabaduló munkaerő lényegében a városgazdaság üzemében, valamint a nagygazdák tanyáin keresetett megélhetést.

- 87 A termelési szerkesztet átalakulást illetően ld. Erdi, Magyar város, p. 126.
- 88 Ld. Horváth Zoltán, p.29.
- 89 A bognárnemesség "konjunkturáját" nyilván a tanyás gazdasági-települési rendszer kialakulása folytán megnövekedett városon belüli távolságok, valamint a gabona szállítással kapcsolatos szükségletek megnövekedése hívta életre. Ezen kívül pedig közvetve - az iparosokat a belső piac szűkülése folytán vásárokatra kényszerítve - erősíthette hatását az agrárrendszer kialakulása, és pedig az egyes iparokhoz rendszeres fuvarozás által: "Főleg a csizmadák, szűcsök, vékony- és szűrtarabók, szíjgyártók és magyar-tímárok Pest, Buda, Kecskemét, Cegléd, Mészáros, Eszék, Miskolc, Jásznapáti, Nagykőrös, Abony, Kunszentmiklós, Károly, Törökcsanak, Csécs, Monor, Vác, Szekesfehértár, Szeged vásárokat látogattak gyakrabban. ... A mesterek többnyire összejárva fogadtak fuvarost a vásároknak. Körülbelül a népnek jelentős része kereszte kenyerét fuvarozással..." Ld. Horváth Zoltán, p. 66.
- 90 Mianem 1802-ben "ezen városban a más szükségességek épületeken kívül csak lakosság két ezernél, szűcses malom pedig 30-nál több vagy..." Ld. Horváth Zoltán, p. 127.

- 91 Id. Majlát, p. 175.
- 92 Id. Horváth Zoltán, p. 127.
- 93 Vö. Márkus István, Kifelé..., p. 44. Márkus István véleménye szerint a malmok a 18. században szaporodtak el. Ugyanakkor, noha a malomipart a körüli nagygazdák kezén lévő iparnak tekintik, 1750 és 1770 között 15 nemesi malmot említ. Viszont a számadáskönyvek - amint láttuk - a 17. század végén már 14 nagygazdakéson lévő malomról tesznek említést.
- 94 Id. uo.
- 95 Fest városgazdasága a 18. században "[S]okkal jobban hasonlított még a középkori város "Stadt-wirtschaft"-jához, amikor a város iparjának, mezőgazdaságának és kereskedelmének egyedüli célja csak a város ellátása, nem pedig a szélesebb körű piacra való termelés." Id. Nagy István, A kézműipar fejlődése ....., pp. 63-64. Id. még pp. 62-63. A Fest megyei városok céhes iparjával való összehasonlítást illetően ld. Horváth Zoltán, p. 32.
- 96 Erről részletesebben ld.: Márkus, Kifelé
- 97 A nemesi compassesscorstus ordók, legelőt és rétet hasit ki a közükből, s már korábban - a proportionslis per során - nemesi birtokos minősített magántulajdon /ami akkor még nem különösebben súlyos fogalom/, lévén relative

kevés ilyen föld, s az is a Köröstől 25 km-re lévő Tetétlenon/. Maga a körösi népesség azonban a század utolsó harmadig lényegében civic marad, s mint ~~magyarországi~~ és a civic-társadalom érdekében és jogai szerint jár el. - Ennek oka az, hogy jobbágya nem lehet, így a szükséges munkaerőt csak a város biztosíthatja. - Márkus, Kifejezés, különösen pp. 49-51.

- 98 "A mezőváros népességének magvát földbirtokos parasztok adják, testületük zárt rendszere a biztosított gazdaságukban az értékelés folyamatoságának és annak, hogy ez a konzervatív, ~~iparfejlesztés~~ képtelen gazdaságok leküszöbölése a mezővárosok szabad munkaerő-kapacitását. A népesség természetesen kiegészül még a szolgáltató iparosok csoportjával, amelynek nagyságrendjét a mezőgazdasági áruforgalom mindenkorai piaclehetőségei, azaz a befolyó jövedelmek szabályozzák." Hoffmann, Városok, p. 155.

- 99 Vö. Erdei, Földhözok, p. 122.

V. Összefoglalás

Végigkísértük a mezővárost fejlődésének útján, s kiderült, hogy egy belső szerveződését, termelésének konkrét rendszerét illetően lényegében tradicionális társadalmi formával van dolgunk. E tradicionális formát genetikailag a nomád periféria termelési módjához soroltuk, s megállapíthatjuk, hogy ez a forma - bár sokszor ment át különböző módosulásokon - mindvégig, a 18.-19. század fordulójáig megmaradt tradicionálisnak.

E forma alapja, a "központi" településről nagy hatósugarú agrárrendszerrel biztosított földhasználat mindvégig erősen extenzív maradt. Ennek első és egyben legfontosabb feltétele a földbőség volt. Ennek fogva a dominánsan állattenyésztő, de alapjában ön-ellátásra termelő agrártársadalmi struktúra csak úgy maradhatott fenn, ha egyrészt a változó környezetben /gazdasági-társadalmi egységben/ folytonosan biztosítani tudta magának ezt a földbőséget, másrészt meg tudta őrizni azt a társadalmi formát, mely egységben tarthatta a külsőséget, a várost, a komunitást, harmadrészt pedig mindez által lehetőség nyílt rá, hogy fenntarthatta azt a művelési és munkaszervezeti módot, amelyen tulajdonképpen az adott gazdasági-társadalmi formáció, annak közvetlen termelése nyugodott. /Termelés itt a társadalmi viszonyok újra-termelését is jelenti./

A fennmaradás első feltétele a letelepedés volt, ami egyúttal az első, és a felbomlásig megmaradó módosulást hozta az alapformán: az osztott /belső és külső telepek/, illetve kétbéltekés településszerkezetet. /Ezzel egyúttal azt is kimondtuk, hogy a településszerkezet az egész gazdasági-társadalmi egységnek, változásai pedig ezen egység változásainak a térbeli vetülete./

Ahhoz, hogy a mezőváros biztosítani tudja fennmaradását, egyrészt biztosítania kellett a földet. A módosulás formáját azonban annak az egységnek a viszonyai szabják meg, amely a mezővárost magában foglalja, tehát az első korakban az ország földtulajdonviszonyai, amelyek feudális földtulajdonviszonyok voltak /itt: jogi értelemben/. A városi communitas tehát városi földesurra válik, hogy egyrészt biztosítsa kifelé az egészszegi adózást, a földesurnak járó jövedelmi szolgáltatást, másrészt, hogy - mint ilyen városi földesur - biztosítsa befelé polgárai számára a szabad földet azaz, hogy örök tulajdonba, illetve bérletbe szerezze meg pusztákat.

A mezővárosnak másrészt meg kellett őriznie a közösséget; a módosulás formája itt is a bennfoglalt egység viszonyaitól függött. Emélfogva a városnak kifelé alkalmazkodnia kellett az ország rendi jellegű politikai felépítéséhez, tehát /jogi értelemben vett/ oppidummal kellett válnia - jogi szemlélettel - .

háfelé viszont garantálnia kellett a viszonyok jog-
szerűségét, mint jogforrás garantálta tehát a civis-
jog védelmét /a szokásból épp ezért vált szokásjog/.
A nagycsalád által használt föld tehát egyfelől kö-
zös - városi tulajdon - föld, másfelől pedig ma-
gyasföld /szerint, hogy milyen termelési éghoz
tartozik, az állattenyésztéshez vagy a járulékos
földműveléshez/.

A föld így kétfelé tagolódik: egy közösen hasz-
nált részre /legelő/ és egy egyénenként használt rész-
re /mezei kert/. Ezzel adott a lehetőség, hogy fenn-
maradjon a nagycsaládi művelési és munkaszervezeti
mód.

Ehhez azonban olyan egyensulynak kell fennáll-
nia a mezőváros és a beemfoglaló egység/ek/ munka-
erő-gazdálkodása között, ami biztosítja, hogy /1/ va-
lamely más központ - a feudális város mint ipari
központ - ne szívja el a mezőváros munkaerőjét, és
/2/ a népesség ne lépje túl azt a szintet, amelyen
még a reneszansz - lényegében változatlan módon -
képes eltartani.

Mindkét feltétel azonban a beemfoglaló egység
konkrét viszonyaiból függ, amelyek viszont részben
nagint csak külső tényezők függvényei.

Mármost az első korszakban - a török korig -
Magyarország városfejlődését-iparfejlődését a dél-
német tőke megakadályozta, de ugyanez a folyamat,

melynek során a délnémet tőke létrejött, egyúttal exportpiacot is teremtett a mezőváros marhatenyésztése számára. Innélfogva /1/ a kialakuló vákumban a mezőváros oppidum-funkciót /lokális kereskedelmi centrum/ vesz fel, és /2/ gazdaságát exportgazdasággá fejleszti. Mindkét mozzanat révén jövedelemhez jut, mellyel biztosítja fennmaradását. A másik oldalon mindkét tényező jövedelemhez juttatja a földesurat, ill. a királyt is, így azok is biztosítják fennmaradását. Ami itt most a lényeg: az impulzus eredetét mindkét vonatkozásban az európai világgazdasági rendszer tőkés fejlődésében találhatjuk meg.

A török kor folyamán az alapvető szerkezet nem módosul tovább. A változás a kiteljesedésben áll, tehát abban, hogy a külső ellenerők, gátló tényezők hatása legalábbis változatlan marad, de sokkal inkább csökken. Az oppidum-funkció mint kereskedelmi funkció átalakul közvetítő kereskedelmi funkcióvá. A marhakereskedelmén keresztül megerősödő tőzser-réteg éppen a tevékenysége által kapcsolódik a világgazdasághoz. Kapcsolódása azonban tisztán gazdasági jellegű, ezért nem motiválja a tőzser-nagygazdát a civis-társadalomból való kiszakadás, valamiféle felfelé való integrálódásra.

A török korban végülis nincs közvetlen bennfoglaltó egység, a civisváros csak gazdasági /adó-/ viszonyokat tart fenn a világgal. ~~Pragmatiszt.~~ És a

prosperitás azonban nem több annál, hogy egyrészt az "előidők" során kialakult struktúra tulajdonképpen zavartalanul működhet, másrészt pedig, hogy egy felső réteg egyre nagyobb gazdagságot halmozhat fel, úgy azonban, hogy nem törekszik kiszakadásra. Végülis csak a civisgazdák megerősödése minősíthető prosperitásnak - a mezőváros ezért civisváros ekkor - , ugyanis a civisgazdává-válás lehetséges a középrétegek-kisgazdák számára is, akik szintén bekapcsolódnak a marhaexportba. Ettől eltekintve azonban a tradicionális forma nem fejlődhet, csak módosulhat.

A 18. században ismét beemelődik a civisváros az ország-egységbe, ugyanazon erők hatnak rá, mint az előidők során. A lokális kereskedelemből, illetve a korszak folyamán egyre csökkenő marhakereskedelemből még elegendő többlet származik ahhoz, hogy a város megőrizze különállását - *communitas*-jellegét. A földbőséget azonban már nem tudja biztosítani; ugyanúgy nem tudja megakadályozni, vagy az antik polis módjára új várost /kolóniát/ létrehozva "eltüntetni" a fokozódó szelléresedés okozta feszültségek elmélyülését. Ugyanakkor a felesleges népesség /munkaerő/ bennreked az agrárszektorban. A nagygazda-civisgazda felső réteg elnemesedik, s mivel a bennfoglalt ország-egység viszonyai még mindig feudálisak, a réteg "felfelé integrálódása" a közvetlen kiszakadás motivációját is magában hordozza. Így a város mint *communitas* is veszélybe kerül.

A mezőváros előtt így lezárultak a fejlődés utjai. A stagnálás időszakában bekövetkező utolsó módosulás, a tanyásodás pedig már a genetikusan eredetileg állattenyésztő mezőváros felbomlásához vezető első lépés volt, mely folyamat során genetikai meghatározottsága - mely szerint sohasem volt város - fokozatosan megszűnik. Ezután már egy másik fejlődéssel van dolgunk, melynek elsőfokú vizsgálati egysége már nem a "mezőváros", hanem az ország. Funkcionálisan a "mezőváros" persze tovább fejlődik, s a 19. század második felében a kereskedelmi és egyéb központi városfunkciók mellé némi ipari város funkció is települ. A "mezőváros" felelőleges agrárnépessége hosszú időre a tanyán reked.

E szakutcsás fejlődésen belül egyetlen kitörési lehetőség nyílt meg, az intenzív kerti kultúrák kiterjesztése, melynek során lehetőség nyílt egy farmer-típusú /ugymond "amerikaias"/ átalakulásra, az országos, illetve világpiacra való sikeres betörésre. Nagykőrös ezt az utat járta. Ez már azonban tendenciájában egy központi város és egy "falugyűrű" kialakulásához vezet: a településszerkezet véglegesen másod alakul.

A tulajdonképpeni mezővárosnak, az állattenyésztő civisváros-oppidumnak a fejlődése a 19. század első felében tehát lezárul, pontosabban: más fejlődés veszi kezdetét.

VI. Kitekintés

A 19. század az intenzív kerti menokultura és a helyi mezőgazdasági nyersanyagra települő feldolgozóipar kiépülésének, valamint ezek alapján szinguláris kereskedelmi városfunkció kialakulásának évszázadát jelentette Nagykőrös számára. A század folyamán létrejövő intenzív kerti kultúra olyan változásokat idézett elő a mezőváros termelési-települési rendszerében, amelyek a mezőváros, mint sajátos történelmi képződmény /genetikus szempontból: nomád gyökerű, osztott, tradicionális település; funkcionális szempontból: agrártermelők oppidum funkciót betöltő települése/ felbomlását eredményezték.

A 19. század elején kialakulóban lévő kerti növénytermesztő kultúra részben a városalatti földekre, részben a már meglévő tanyarendszerre települve az eredetileg osztott településű mezővárost fokozatosan külbeltelkűvé alakította, s a század derekától már kezdte szétfeszíteni a mezőváros mint termelési-települési egység kereteit.

A zöldségtermesztés egyrészt a kiosztott belső legelővben folyt. Itt a kisbirtokhoz jutatott zsellérek falurendszerű művelést alakítottak ki. E tanyátlan zsellér-törpebirtokos kertészek településformája már falusias jellegű, hiszen az ilyenek a mezőváros falusi részein laknak és a városkörüli falurendszerrel művelt

ővezetben van a termőterületük".¹ Másrészt a tanyás-gazdák zöldségtermesztésbe történő bekapcsolódásával e kerti kultúra eltanyásodott; vagyis a szántóföldi tanya egyben veteményes tanyává is lett. Ugyanakkor a piacra való szőlő- és gyümölcstermelés először a tanyás gazdák szántóföldi tanyáin indult be. A tanya tehát a földművelés mindhárom ágának telephelye lett.² A piacra termelő kerti kultúra túlnyomórészt a tanyás gazdák kezében összpontosul. A század folyamán előrehaladó társadalmi polarizáció és a birtokaprózódás biztosítja számukra az olcsó munkaerőt. A tanya-fejlődés első korszakának e tanyatipusa -mint láttuk- a kerti növénykultúra monokulturás fejlődésével egyidejűleg megőrzi vegyesgazdaságu jellegét, s az itt foglalkoztatott tanyai családok -gyakran a föld egy részét is bérelve- önellátásra is berendezkedik, a paraszti patriarchalizmus pusztulásával már nem tartozik többé a gazda házához és családi szervezetéhez. Az intenzív kerti növénytermesztés a művelés jellegénél fogva és a birtokaprózódás további előrehaladását segítve, a polgárosodó paraszttársadalom mind nagyobb hányadától követelte meg a huzamosabb, illetve végleges kinnlakást.

A kisbirtokon alapuló családi tanya, mely a legtisztább formájában Nagykőrösön volt megtalálható, a nagy család szervezetének bomlásával maga is bomlani kezd, s egyes gazdák, termelésük bevételeiből már nem képesek a két- telkes berendezkedés fenntartására, s véglegesen kiszor- ulnak a tanyákra. Az ilyen, farmszerű tanyák száma a szá- zad folyamán mindinkább megnövekedik; elterjedésük kü- lönösen nagy lökést kap a század végén, amikor "a ga- bonaválság és a hegyi szőlők filoxériás pusztulása nyo- mán"³ a homokosodás elleni küzdelem egy sor kerti műve- lésen alapuló farmtanya létrejöttét eredményezi /me- lyeknek gazdái a földhözjutás reményében vállalják az örökös tanyai kinlakást/. Az intenzív kertművelés vég- képp felbomlasztja a mezővárosnak addig a civisjog ke- retei között - bár erősen rétegződött, -de - nagyjából egységes parasztpolgári rendjét. A vagyonos polgár-paraszt és a nincstelen agrárproletár kategóriái között több át- meneti kisparashti egységtencia alakul ki⁴, melyek hi- erarchikus rendbe szerveződve biztosítják a nincstelen szellérség számára, hogy minőségileg alkalmazottból ön- állóan gazdálkodó bérlőkké válhassanak. Ugyanakkor a ker- ti termelés éppen intenzív jellegénél fogva, lehetővé te- szí a szellér-törpebirtokosoknak, hogy kicsiny földterü- leten, önmaguk munkerejét kizsákmányolva bekapcsolód- hassanak az árutermelésbe, s jótermésű évben, kedvező pi- aci feltételek esetén felemelkedhessenek.

Annak, hogy az eredetileg önellátásra termelt kert-
ti termények mind szélesebb, nemzetivé váló országos -
majd exportpiacra - találjanak, lényeges előfeltéte-
le volt a még a kereskedelmi tőke uralma alatt meg-
szerveződött heti és országos vásárok megléte.⁵ Az or-
szág kertitermény-exportjának jelentős része Nagykőrös-
ről származott. A vasutvonal kiépülése biztosította a
város számára, hogy nagyvolumenű árutermelésével köz-
vetlenül kapcsolódjék be az ország gazdasági vérkerin-
gésébe, éppen akkor - az ipari forradalom közepén -,
amikor az országos vasutvonalaktól való messze-esés mi-
att számos, korábban jelentős mezőgazdasági árutermelő
körzet pusztult el. Amikor a főváros már befolyása alá
vonta a vidéki városok túlnyomó részének agrártermelé-
sét, Nagykőrös számára ugyancsak a vasut tette lehető-
vé, hogy a metropolisz közelében elhelyezkedve - mint
a begyűjtő és elosztó forgalom központja - mintegy
30-40 km-es piaci körzetet tartson uralma alatt. Az in-
tenzív kerti művelés kiterjedése és a mezőgazdasági
termelésre települt kereskedelmi funkciók egy ideig le-
hetővé tették, hogy Nagykőrös a fővárostól függetlenül
fejlődjék.⁶ Az intenzív kertinövény-kultúra - beillesz-
kedve a már korábban kialakult tanyarendszerbe, s a tanyá-
sodás farm-szerű irányzatát erősítve - még a 19. század
első felében kiteljesíti azt a folyamatot, amely még a
18. század első felében vette kezdetét.

E folyamat során az osztott településrendszert a
egységbe szervező mezővárosi alapstruktúra kül-beltekü,
új -s mindnekeelőtt most már ipari funkciókkal is rendel-
kező- városi maggá és szörványosodó tanyás övvé válás-
szét.⁷ A tanyák ^{a m.v.} ~~egységeiből~~ eleméből egyre inkább egy
nem-mezőváros vidékévé degradálódnak.

A külkereskedelembé való újbóli bekapcsolódás profitjai
pedig már nem egyésvivistársadalom, hanem egy vagyonos,
polgárosodó nagygasda réteg javát szolgálják. A kismé-
rtü agrárégségek és az adott korszak országos ipari fej-
lettségi szintje mellett a művelés intenzifikálása egy
ponton túl már nem volt fokozható⁸, s az így elérhető
jövedelmek elégtelennek bizonyultak ahhoz, hogy fenn-
maradjon az osztott településszervezet. A munkaerő-feles-
leg tradicionális módon pedig már nem szívódhat fel, a
század végéig a helyi ipar sem kínál munkalehetőségeket,
így egyre inkább meghatározóvá válik a szörványosodó ta-
nyákra történő kitelepülés. A városias mag külső perifé-
riáivá teszi agrártermelő telepeit.⁹

A mezőváros agrárrendszerében az ipar egészen 18.
szig megmaradt a céhes kereteken belül, s továbbra is a
mezőgazdasági termelésnek alárendelt szerepet játszott,
tehát továbbra sem képviselt önálló városképző erőt.
A század derekára a főváros gyáripangmár egyre nyomasz-
tóbb konkurrenciát jelentett. Annál merevebben ragaszkod

tak a céhek privilégiumaikhoz, s egészen az 1872-es első ipartörvényig fennmaradtak. Ekkor «a törvény biztosított lehetőségek alapján» a meglévő mesterségek ipartársulataiba tömörültek. Az így keletkezett kisüzemek továbbra is megmaradtak az agrárszektorban. Ilyen falusias kisüzemek «a tanyák szórványosodási tendenciájának meleként, s következményeként» a mezőgazdasági termelés legalapvetőbb szükségleteit ellátó iparágak esetében a tanyákra is ki-

települtek. Eközben a városi magban megtelepült szolgáltató ipar belső munkamegosztása tovább differenciálódott, speciálisabb, falusi mértékkel már nem mérhető mesterségek /pl. könyvkötő, órás, cukrász, hentes/ jönnek létre.

A gyárípar a helyi nyersanyag feldolgozására települt, de egyuttal már olyan városképző erőt képviselt, amely tulmutatott a lokális szükségletek körén. Egy ilye ipar létrejötté azonban genetikusán már egy új település, egy, a tőkés fejlődés útjára lépett országba szervesen beintegrálódó, tőkés agrár-ipari várost hívott életre. Ennek munkaerő-bázisát a nincstelen, illetve törpebirtokos szel-lárség jelentette. A már önálló városi funkciót betöltő gyárípar azonban munkásait még nem képes elszakítani a mezőgazdasági termeléstől, s így a városi mag szorványosodó vonzáskörzetében élő kétlaki munkásokká változtatja őket.

Ezen a ponton hagyjuk el azt a mezővárosi fejlődést, amely még napjainkig sem teljesedett ki.

Jegyzetek

- 1 Id.: Erdei, Magyar város, p. 150.
- 2 Vö. uo. pp. 153-154., továbbá Erdei, Hej,
- 3 Nagykőrös, p. 170.
- 3 Id. uo.
- 4 Ezek az átmeneti kisparaszti egzisztenciák a következők: a zöldséges vállalkozó, aki a haszonbérlet alapján maga viseli a termelés kockázatát; a kapás, aki "InIemcs ak alkalmazottja, hanem termelőtársa is a szőlőbirtokosnak, akival együtt viseli a termelés kockázatát"; a kertész szerződéses viszonyban álló tanyai cseléd, aki szolgálatai fejében a gazdától lakást és részes baromfitartási lehetőséget kap. - Erdei, Futóhomok, pp. 114-115.
- 5 Vö.: Erdei, Város, illetve uő: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció, p. 85.
- 6 Vö.: Ruzsás, Városi fejlődés a 18-19. századi Dél-Magyarországon, p. 9.
- 7 Vö.: pl. Erdei, Város, pp. 219, 2193-154. és Erdei, Futóhomok, p. 107.
- 8 Vö.: Erdei, Város, pp. 211-212.
- 9 Az itt vázoltak természetesen tendenciák, de valószínűs tendenciák, melyek kibontakozásának elemzése azonban részletekbemenő empirikus kutatást igényel.

Idézett művek címeinek feloldása

- Bácskai= Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a 15. században. Budapest, 1965.
- Braudel, La Méditerranée= Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris, 1966.
- Braudel, XVIe siècle= Fernand Braudel: Qu'est-ce que le XVIe siècle? = Annales E.S.C. 1953/1. pp.69-73.
- Dumont= René Dumont: Agriculture as Man's Transformation of the Rural Environment. In: Theodor Shanin. Shanin /ed./: Peasants and Peasant Societies. Penguin, 1971. pp. 141-149.
- Eckhart= Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában. /Bp./, 1922.
- Eperjessy= Eperjessy Géza: Mezővárosok és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon /1686-1848/, Akadémiai Kiadó, Bp. 1967.
- Eperjessy, Századok= Eperjessy Géza: Céhek, Századok, p. 955.
- Erdei, Futóhomok= Erdei Ferenc: Futóhomok. Hasonmás kiadás. Bp., 1977.
- Erdei, Hej Nagykőrös= Erdei Ferenc: Hej, Nagykőrös, híres város. In: Erdei Ferenc: Településpolitikai, közigazgatási, urbanizáció. Bp. 1977. pp. 167-174.
- Erdei, Tanyák= Erdei Ferenc: Magyar tanyák. Hasonmás kiadás. Budapest, 1976.
- Erdei, Város= Erdei Ferenc: Magyar város. Hasonmás kiadás. Budapest, 1974.
- Gordon-Walker, Capitalism and the Reformation= P.C. Gordon-Walker: Capitalism and the Reformation. = Economic History Review, 1937/1. pp. 1-19.
- Gyimesi= Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. /Funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Közép-Kelet-Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra/ Bp., 1975.

- Gyimesi, Gazdaságtörténet= /Gyimesi Sándor// A magyarországi városfejlődés a 16.-17. században. In: Pach Zeigmond Pál: Magyar gazdaságtörténet 1848-ig. /Jegyzet/ Bp., 1969.
- Györfy István, Tanya= Györfy István: A magyar tanya. = Földrajzi Közlemények, 1937/4-5., pp. 70-93.
- Hegyi= Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Bp., 1976.
- Hofer, Tanyák= Hofer Tamás: Kisérlet a magyar tanyarendszer összehasonlító vizsgálatára. In: Hofer Tamás, Kisbén Eszter, Kaposvári Gyula /szerk./: Paraszti társadalom és műveltség a 18.-20. században. III. Tanyák. Budapest-Szolnok, 1974. pp. 223-237.
- Hoffmann, Néprajz= Hoffmann Tamás: A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. In: Hoffmann Tamás: Néprajz és feudalizmus. Tanulmányok. Budapest, 1975. pp. 309-335.
- Hoffmann, Városok= Hoffmann, Városok és parasztság= Hoffmann Tamás: Városok és parasztság az európai hagyományos történelemben. In: Hoffmann Tamás: Néprajz és feudalizmus. Tanulmányok. Bp., 1975. pp. 143-158.
- Horváth Zoltán= Horváth Zoltán: Egy mezőváros céhes ipara. A nagykőrösi céhek élete és története. Nagykőrös, 1943.
- Kállay, A bécsi udvar= Kállay István: A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Mária Terézia korában. = Századok, 1963/5. pp. 1055-1071.
- Kollonich= Kollonitsch: Das Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn. A politikai közigazgatás /Politikum/. In: Kollonich László bibornok országszervező munkája. Ismerteti Iványi István, Szabadka, 1888.
- Kubinyi, A magyarországi városhálózat= Kubinyi András: A 14-15. századi magyarországi városfejlődés néhány kérdése. In: THM 19., Bp., 1972. pp. 39-56.

- Majláth** Majláth Jolán: Egy civis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a 18. század elejéig. Budapest, 1943.
- Makkai**, Abszolutizmus= Makkai László: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. = Történelmi Szemle 1960/2-3., pp. 193-223.
- Makkai**, Eredeti= Makkai László: Feudalizmus és eredeti jellegzetességek Európában. = Történelmi Szemle 1976/1-2., pp. 257-277.
- Makkai**, Pest megye története= Makkai László: Pest megye története. In: Dercsényi Dezső /szerk./: Pest megye emlékei I. Budapest, 1958. pp. 57-170.
- Makkai**, Vitaanyag= Makkai László: Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából. = Történelmi Szemle, 1962/2., pp. 285-302.
- Makkai**, Kelemen= Makkai László: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. In: Kelemen emlékkönyv, Kolozsvár, 1957. pp. 463-479.
- Márkus**, Az elkanyarodás= Márkus István: Az elkanyarodás. In: Márkus István: Kifelé a feudalizmusból. Bp., 1971. pp. 5-19.
- Márkus**= Márkus, Kertek és tanyák= Márkus István: Kertek és tanyák Nagykőrösön a 17.-18. században. Adalék a kertés város és a tanya kérdéséhez. Történeti-néprajzi tanulmány. Kecskemét, 1943.
- Márkus**, Kifelé= Márkus István: Egy parasztváros beidomulása. In: Kifelé a feudalizmusból. Bp., 1971. pp. 20-70.
- Ruzsás**= Ruzsás Lajos: A városi fejlődés a 18.-19. századi Dél-Magyarországon. /A városi fejlődés gazdasági alapjai/ = MTA Dunántúli Tudományos Intézete: Értekezések 1964-1965. Klny. Bp., 1966.
- R. Várkonyi**= R. Várkonyi Ágnes: Társadalmi fejlődés és állami önállóság /Habsburg-abszolutizmus és független Magyarország/ = Századok, 1976/6. pp. 1018-1051.

- Salamon: Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában, Bp., 1885. p. 237.
- Slicher van Bath: B.H. Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1800. New York, 1963.
- Szabó István, & prédiüm: Szabó István: A prédiüm. In: Szabó István: Jobbágysok - parasztsok. Értekezések a magyar parasztságot történetéből. Bp., 1976. pp. 51-122.
- Szabó István, Hajdu: Szabó István: A hajdu 1514-ben. In: Szabó István: Jobbágysok - parasztsok. Értekezések a magyar parasztságot történetéből. Bp., 1976. pp. 201-222.
- Szabó István, Hanyatló jobbágyságot: Szabó István: Hanyatló jobbágyságot a középkor végén. In: Szabó István: Jobbágysok - parasztsok. Értekezések a magyar parasztságot történetéből. Budapest, 1976. pp. 167-200.
- Szekfü Gyula, Magyar történet, V.: Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar történet. Budapest, 1936.
- Szűcs, Das Städtewesen: Szűcs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn im 15.-17. Jahrhundert. In: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Bp., 1963.
- Szűcs, Városok: Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. Budapest, 1955.
- Thirring: Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Bp., 1938.
- Tókei, Egy megjegyzés Japánról: In: Tókei Ferenc: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. 2. javított kiadás. Bp., 1975. pp. 151-159.
- Wallerstein, The Modern World System: Immanuel Wallerstein: The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York, 1974.

- Wallerstein, The "Crisis" of the Seventeenth Century= Immanuel Wallerstein: The "Crisis" of the Seventeenth Century. New Left Review, 1978/July. pp. 65-73.
- Wallerstein, Three Paths= Immanuel Wallerstein: Three Paths of National Development in Sixteenth-Century Europe. = Comparative Studies in International Development. 1974.
- Wallerstein, Világkapitalizmus= Immanuel Wallerstein: A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeli összeomlása. Az összehasonlító vizsgálat szempontjai. = Világtörténet, 1977/27. pp. 5-17.
- Wittmann= Wittmann Tibor, Árforradalom= Wittmann Tibor: Az "árforradalom" és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai. /1566-1618/. Bp., 1957.
- Wittmann, Egyetemes= Wittmann Tibor: Egyetemes történet. 1500-1789. Egységes jegyzet. Bp., 1973.
- Zimányi= Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban, 1600-1650. Budapest, 1976.

FÜGGELÉK

~~Városi Művelődési~~

**~~"A mezőváros és a regionális, illetve világgazdasági összefüggése"~~
~~a szaktudományterületen~~**

A mezőváros szemlélete

A mezőváros mint sajátos történelmi képződmény és az egész mezőváros-problematika az eddigiek során tulajdonképpen három nagy hullásban került a társadalomtudományos érdeklődés homlokterébe. Az első hullám a polgári átalakulás követelményét helyezve az előtérbe a reformkorban indul. A születőfélben lévő pozitivistá indíttatásu magyar polgári történettudományt végső soron a polgárosodás és a nemzetté válás imperatívusa vezérli a tények feltárása, rendszerezése és értékelése során. Így a mezővárosok múltjának feltérképezése - akár szigorúan helytörténeti monográfiák formájában, akár az országos összefüggésekbe helyezés igényével párosulva - lényegében külsős helyet foglalt el a korabeli történettudományi vizsgálódás tárgyai-nak sorában. E vizsgálódás - a magyarországi polgári fejlődés történelmi alapjai után kutatva - egyfelől a hazai polgárság története, a polgári viszonyok kezdeti mozzanatai, másfelől a nemzetté válás kötevénya, a népi kultúra, a parasztság története felé fordult. A mezővárosok tehát egyrészt mint parasztvárosok, mint a paraszti önkormányzat, másrészt pedig mint a városfejlődés és polgárosodás gyűjtőpontjai kerülnek számításba. Az e szellemben fogant kutatások a városfejlődés egészét nyugati behatásokból gyökerestől elméletekkel szemben a belső energiákból táplálkozó mezővárosi fejlődés különös jelentőségét hangsúlyozták. Nagy fontosságot tulajdonítanak a mezővárosi önkormányzatnak, mely a földesur távollétében, a mezőgazdasági termelés bázisán egy polgárosodás irányába mutató paraszti városfejlődés előtt nyitott utat. A mezőváros-történetírás első hulláma azonban - mely a kiegyezést követően lassanként visszaszorult - egészében véve

nem emelkedett ki a provinciálisan értelmezett hely-
történetírás keretei közül. A mezővárostörténetet e
korban először Wenzel Gusztáv ágyassa az országos fej-
lődési folyamatok keretébe, amikor kijelenti: "Nem ta-
gadható, hogy szabad királyi városaink az ország város-
életének fő alapjainul szolgáltak; de ... ezeken kívül is
létezett még városi élet ... a magyarországi városok
alakulása és kifejlődése hasznok társadalmi viszonyaiból
gyökeresedett."² De a mezővárosi fejlődés országos össze-
függésekre helyezése Szeremley Sámuel munkásságában kap
igazán helyt, aki Hódmezővásárhely történetéről írott
ötkötetes munkájában a polgári fejlődés folyamatát, az
ország polgári fejlődésének előzményeit keresi a mező-
város történetében. Munkássága a mezővárostörténet-írás
első áramtól átvezet a másodikhoz, a 20. századi, a
baloldali népiesség irányzatához kötődő mezőváros-ku-
tatásokéhoz. Ez az áramlat a II. világháború küszöbén,
illetve alatt az új Magyarország felépítésének alap-
jait keresve fordul a parasztság, s annak települései
felé. Így a radikális-népies áramlat társadalompolitikai
elkötelezettsége - mely Erdei "országépítés városokkal"-
konceptiójában csúcsozodik ki - jelentős részben a me-
zőváros felé tereli a kutatásokat. Ugyanakkor ez az indí-
tatás kijelöli a mezőváros-kutatás irányát is:
A néprajz, a történelem, a településszociológia segítség-
gével választ keresni arra, hogy milyen és mennyiben
életképes város az agrár-funkciót betöltő tanyás mező-
város, tehát mennyiben lehet rá alapozni az országépítés
során, s melyek a kontinuum vonásai ezen egység fejlő-
déstörténetében, végülis mi genetikusan a mezőváros.
Ugyanakkor azonban - mint később látni fogjuk - a mező-
város mint entitás megközelítésében a funkcionális és
a genetikai szempont gyakran nem határolódott el egy-
mástól /nevezetesen az előbbi hatotta át az utóbbi
vizsgálatát/.³ A mezővárostörténet-írás e szakaszában

a vizsgálat egysége továbbra is a mezőváros maradt, viszont ezzel egyidejűleg a vizsgálati egység egy kettős folyamat "vákuumába" került. Egyfelől /a néprajsi megközelítés oldaláról, mely a mezőváros belső lényegi vonására, a települési elv kontinuum vonásaira koncentrált/ lebontódott az osztott települési elv folyamatosságának vizsgálatává. Másfelől pedig /a történelmi és település-szociológiai megközelítés esetében/ feloldódott egy általánosabb szemlélet keretében: az országos település-, illetve váreshálózat alakulásának tanulmányozásában, a valamint bizonyos fokig az ország történelmi fejlődése európai összefüggéseinek figyelembe vételében. A mezőváros-kutatások e második hulláma a felszabadulás után a tanyakérdés révén, részben közvetlenül átnőtt a harmadikba. E napjainkig tartó szakasz egyik ága tehát - közvetlenül a tanyakérdés köré rendezve, általánosabb síkon pedig az országos településszerkezet alakulásának folyamatába illesztve a mezőváros-problematikát - elsősorban a gyakorlati politikai és település-szociológiai megvilágításba helyezte a mezővárosokat. A másik ág az ötvenes évek végén meginduló kelet-európai kutatások mentén haladt, a egy nagyobb bennfoglaló egység keretében vizsgálta a mezővárosokat. Az Európa keleti és nyugati fele között, az interregionális munkamegosztás kiegyenlítő rendszerének kiépülése következtében állandósult különbségek, illetve egyenlőtlenség mint kutatási probléma részben - bár nem eléggé - a városokra, a váreshálózatra terelte a figyelmet. Ezen belül a mezőváros, a sajátos kelet-európai fejlődési út agrárjellegének egyik mozzanataként, illetve az európai világ gazdaságba való beintegrálódás viszonylag autonóm egységeként került a kutatások fókuszába.⁴ A szerzők általában egyetértettek abban, hogy a mezővárosi fejlődés az interregionális munkamegosztás rendszerének kiépülésétől elválaszthatatlan, a részben oka, részben következménye annak, hogy

Magyarország e rendszerbe mint agrárimportőr és iparcikk-importőr tagozódott be.⁵ A vizsgálat iránya tehát e kutatások esetében megfordult, s általában egy nagyobb bennfoglaló egység - az ország, a birodalom, Közép-Kelet-Európa vagy éppen az európai világgazdaság - felől halad a mezőváros felé. Ezzel szemben, az általánosságban az alapvető területi egyenlőtlenségek felszámolásának igényén, mint egalitárius értékszempontra nyugvó település-szociológiai, néprajzi vagy éppen történelmi megközelítés a mezővárosi települési rendszer életképességének történelmi kontinuitását, s a települési rendszer város-rangságát, sőt, nagaszabványosságát /vö. Erdei, Város, p. 206./ bizonyítandó, a mezőváros közvetlen vizsgálati egysége felől tesz kitekintést egy nagyobb bennfoglaló egység viszonyaira.

A munkamegosztás rendszerének nagy gyűjtőpontjai /így a város, a nemzet, a világgazdaság, illetve világszakszer/ nem írhatók le szűk szaktudományos definíciók segítségével, s megragadásuk véleményünk szerint csak a különös formameghatározottságu kategóriák⁶ felhasználásával lehetséges. Mivel pedig a kategóriák létmeghatározások, ebben az értelemben változik a város genetikusan meghatározottsága is az egyes társadalmi formációkban. E genetikusan meghatározottság lényegét mindenkor a város és vidéke, illetve a város és bennfoglaló egysége/1/ közötti viszony jelenti. A város genetikusan meghatározottsága szerint a középkortól alapvetően az ipar és a tőke gyűjtőpontja. Genetikusan az ipar és a kereskedelem funkciói azok, amelyek kijelölik a város helyét szűkebb környező régiójához, illetve bennfoglaló egységéhez /egységeihez/ való viszonyban. A többi városfunkció e termelőfunkcióknak alárendelten jelentkezik. Éspedig a munkamegosztás rendszerében elfoglalt hely alapján, kettős értelemben. Egyrészt az egyes, genetikusan városi település vonatkozásában, másrészt a vonatkozásban, hogy amennyiben - egy

genetikus szempontból nem városi település városi funkciókat tölthet be, s funkciók gyakorlása - sajátos belső feltételek megléte mellett - alapvetően külsőleg determinált, s a bennfoglaló egység oldaláról a genetikus városfunkcióknak alárendelt, vagyis annak "vidéke", mivel a helyi szükségletek körén túllépő ipar és kereskedelem funkcióinak telephelye, a bennfoglaló egységek más régióiban helyezkedik el. Ennek megfelelően - mint már láttuk - a mezőváros léte egészében véve külsőleg determinált. Így az alföldi mezőváros esetében is addig képes az őstermelők tradicionális települése városi funkciót betölteni /tehát addig létezhet a mezőváros mint olyan/, ameddig az agrárexport-piac megléte és egészében véve az ország gazdasági-társadalmi fejlődése biztosítja számára, hogy legalábbis nem csökkenő számú népességét képes legyen "saját falain belül" eltartani.⁷ Nem csupán léte, hanem bomlása, pontosabban agrár-ipari várossá alakulása sem érthető meg pusztán belső feltételei alapján. A város lényege funkcióiban rejlik, de a mindenkori település genetikus meghatározottsága, s környező vidékével, illetve bennfoglaló egységével való viszonya jelöli ki a funkció jellegét, s a funkció betöltésének időtávját. Ebben az értelemben a mezőváros mint agrárváros átmeneti kategória. Az agrártelepülés csak különös belső adottságok /rendkívül belterjes monokultúra vagy osztott települési rendszer/ és külső feltételek együttállása esetén tölthet be városi funkciót. A külső feltételek pedig a közvetlen bennfoglaló egység oldaláról - durván fogalmazva - vagy nagyon fejlett ipari háttérrel, vagy iparilag nagyon elmaradott, a belső piac egységének hiányát mutató környezetet reprezentálhatnak. Az előbbi esetben az iparszerű mezőgazdaság bázisán a település már átmenetileg képes az ipar-funkciójú város felé, az utóbbiban pedig az ipari kapitalizmus kialakulása, s az ennek nyomában járó nagyfokú városi koncentráció visszasszeríti a ha-

gyománys agrártelepülések regionális alcentrum szerepét, s a tőkés viszonyok egészében véve mint tradicionális formát maguk alá rendelik egész szervezetét.⁸

A mezőváros vizsgálatakor tehát nyilván méginkább szűk kereteket biztosítottak az egyes szaktudományos megközelítések az adott történelmi jelenség helyes értelmezéséhez, mint a város esetében általában. E megközelítések külső szempontok alapján, általában a tanyarendszer felől ragadják meg a mezővárost, s egyes mozzanatainak kiemelésével – a néprajzi megközelítés kivételével – azt kutatják, hogy a mezővárosi szerepkörök mennyiben állíthatók megfeleltetésbe elvont városi funkciókkal. E megközelítések érvényességi körére rámutatva, s a mezőváros, mint komplex társadalomszervezeti forma vonatkozásában helytállóságukat bírálva⁹, Erdei Ferenc az általánosabb /ezen belül is az általánosabb társadalmi/ összefüggések hangsúlyozásával, a "társadalmi szemlélet" alapján elemzi a mezőváros különbségét. A különböző szaktudományos megközelítések közül a néprajzi áll legközelebb Erdei szemléletéhez, s ennek eredményeit – különösen Györffy István munkáit¹⁰ felhasználva – szervesen beépíti mezőváros-elméletébe. Míg a szántóművelés tanyáját nagyobb hangsúllyal határolja el a nomád téli szállástól, mint Györffy¹¹, maga is a nomád életformában gyökereső /általában most már "osztott települési elv"-nek vagy "kettős szálláselv"-nek nevezett/ gazdasági-települési rendszer kontinuitása mellett foglal állást.¹² Ennek megfelelően vallja, hogy "a magyar tanyák egészben véve ... egy messze visszanyúló különleges történeti fejlődésnek az eredményei"¹³, s a kontinuitás alapja a tartós-település különböző történelmi típusainak azonos funkciójában rejlik: bár a mai tanyaforma már erősen eltér a valaha állattartó szállástól, gazdasági-társadalmi szerepe és a belsőséggel való összessége lényegében ugyan-

olyan... "fejlődése sem a török után indult meg, hanem gyökerei visszanyulnak a nomád állattartás korára."¹⁴ Tehát - mint láttuk - Erdősi alapvetően az osztott település rendszerének történelmi kontinuitására építi fel mezőváros-elméletét. A város és a falu kategóriáiban a nyugat-európai fejlődés "klasszikus" középkori és tőkés fejlődésének kategóriáit ismerve fel, megállapítja, hogy e kategóriákkal még nyugatias típusú városaink helyzete sem írható le maradéktalanul¹⁵, arra a következtetésre jut, hogy az Alföld városias jellegű állattartó településeinek fejlődése nem ragadható meg a város-vidék viszony klasszikus értelmezésének kereteiben. A 20. századi állapotokból indulva ki, elméletében tehát az addig agrárvárosokként megőrződő alföldi mezővárosok kapnak csak helyet. Így a középkori oppidumok túlnyomó részétől, a nem nomád állattenyésztő gyökerű mezővárosoktól eltekint¹⁶, s csak a legsajátosabb, a történelmi körülmények folytán hagyományos elemeiket leginkább kiteljesíteni képes és azokat legtovább megőrző alföldi mezővárosokra összpontosítja figyelmét, amelyek leginkább megközelítik a mezőváros mint agrárváros ideáltípusát. Az osztott települési rendszer fogalmával határolja el az alföldi mezővárost a szórvány, a falu és a város - tökéletes megjelenési formájukban csak Nyugat-Európában jelentkező - kategóriától. Az osztott települési rendszer kategóriájával ragadja meg tehát a mezővárost, s ennek felhasználásával illeszti be a települést a településrendszer - rendszertől, majd a tőke értékesítési szükségleteitől áthatott és minősített - hierarchiájába. A mezővárost e hierarchiában lényegében a "különálló fejlődési út" típusának jegyében illeszti bele. Ugyanis nézőpontjából következően a mezővárost egyrészt nem átmeneti kategóriaként fogja fel, vagyis nem a falutól a par exo ellence városig vezető fejlődés közbülső állomásaként¹⁷, hanem megállapítja, hogy

"egyik városunk sem alakult át ipari várossá, miután mint mezőváros kialakult."¹⁸ A másik oldalról pedig csupán az osztott települési rendszer elemeinek /kert-, illetve tanyarendszer/ meglétében tartja lehetségesnek, hogy egy őstermelő falu mezővárossá emelkedjék.¹⁹ Mára azt viszont - noha elemzése során összehasonlításokat tesz a falu és a város kategóriáival, s helyenként a mezőváros falusi, illetve városi vonásaira mutat rá - nem is tekintti közbeeső, de még köztves kategóriának sem a falu és a város között. Logikusan következik ez felfogásából, hiszen a tanyás mezővárost más minőségnek fogja fel, olyan külön kategóriának, illetve település-típusnak, mint amelynek fő meghatározó jellegzetességét az alkotja, hogy a mezőgazdasági termelőtevékenység folytatható városi szervezeten belül. E sajátos belső és külső feltételek együttes meglétében alapuló lehetőséget érdei, a parasztság sorsát tartva szem előtt, értékszempontjai szerint a mezővárosi település minden más településformával szembeni magasabbrendűségeként fogalmazza meg²⁰, s településrendszerét az ország egész településhálózatának alakítása szempontjából "követendő példának" tekinti.²¹ Ezzel tulajdonképpen genetikusan, funkcionális és érték szempontból egyaránt különálló településtípusnak tekinti a tanyás mezővárost, s csak részben tartja rá nézve érvényesnek a falu, illetve a város "fejlődéstörvényeit". Ez a "részben" viszont azt jelenti, hogy fel kellett ismerni: a kapitalizmusnak magyarországi térhódításában is ható törvényszerűségek - a regionálisan kiegyenlítetlen munkamegosztás rendszerében, a területi egyenlőtlenségek alapján kialakuló település-hierarchiában leképeződve - a 20. században már egyértelműen a bomlás irányába terelték a mezővárost mint entitást, s az osztott rendszerű település egyre inkább "nyugati típusú várossá és vidékre szakad szét. És ezen már csak egy értő - egy szerre racionális és humánus - gazdaságpolitika segíthet."²²

Ennek ellenére azonban Erdei a falu-város ellentétet feloldó mezővárost lényegében az országos településhálózat felé emeli. Ugyanis eltekint a város-vidék viszony megletétől a mezőváros és közvetlen piackörzete, valamint a függelék bevezető részében leírtak alapján a mezőváros és a világgazdaság vonatkozásában. Továbbá a mezővárosi entitáson belül bontakozó város-vidék viszony tekintetében végső vonatkozásban arra a megállapításra jut, hogy a lakosság egy részének tanyákra való kivonulása, bár erősödő tendencia, 1. megfelelő gazdaságpolitikai beavatkozással visszaszorítható, 2. a lakosság számarányát tekintve még a 20. század elején sem túlnyomó, 3. amennyiben pedig egyáltalán hat, a városias mag és a termelőtelepek között létrejött társadalmi viszonylatok bonyolult rendszere /mely a centrumba irányuló sugaras utakban, s ennek folytán a városi piac közelségében, valamint a város és tanya övezete átugró közigazgatási egységében testesül meg/ a kitelepülők szempontjából megszűnt lakóváros-funkciót Erdei szerint másodlagos jelentőségűvé teszi²³ - az osztott települési rendszeren felépülő társadalmi kapcsolatrendszer tehát e tekintetben sem szenved csorbát, s az egységes városszervezet fennmarad. Ennek genetikus funkciója /az osztott települési rendszer mint genetikus meghatározottság értelmében/ azonban éppen a lakóváros-funkció volt²⁴, s azok a társadalmi kapcsolatok szövetébe ágyazódott új városfunkciók, melyekre Erdei az osztott települési szervezet mint genetikus meghatározottság továbbélését alapozza, már genetikus értelemben egy új település-szerkezet kialakulását körvonalazzák. Erdei tehát - gyakorlati politikai elkötelezettségénél fogva - nyilvánvalóan alárendeli a genetikus szempontot a funkcionálisnak.²⁵

Erdei minden olyan szűk szakaszempontu megközelítést elvetett, mely a város és vidék ellentétének hangsúlyozásán alapult. Mivel mezőváros-elmélete településszociológiai megközelítésen nyugszik, elméletében felhasználta - s új

módon használta fel - a település-földrajz eredményeit. A településföldrajz fogalmait funkcionális város-szemléletébe ágyazza. Ennek megfelelően nem véletlen, hogy éppen a településföldrajz oldaláról éri a legkevesebb támadás.

Mendél Tibor elveti az osztott települési rendszer fogalmának használhatóságát. Hiszen a településföldrajz hagyományos szemléletének megfelelően abból indul ki, hogy a mezővárosi település külső termelőtelepei, amíg nem állandóan lakottak, nem tekinthetők településnek, csupán a mezőváros életterébe tartozó gazdasági berendezések alakatlan telephelyének, vagyis tartozéktelepülésnek. Viszont "Isz az állandóan lakott tanya feltétlenül önálló település."²⁷ Éspedig - Mendél szerint - lényegében a szórvány fogalmával írható le. A mezőváros belsősége, városias magja az, amely a 19.-20. század folyamán bekövetkezett pusztán extenzív növekedése után "város"-nak tekinthető. Az alföldi mezőváros azonban egészében véve nem más, mint a 18. században felduzzadt óriásfalu, mely mint természetellenes - a török előli összefutások következményeképpen létrejött - falu-képződmény, tanyákat lökve ki, pontosabban szórványokat bocsátva ki magából, bomlani kezdett. Az alföldi óriásfalu bomlásának végeredménye tehát Mendél szerint egy városias mag, egy ezt körülvevő falusias burk, valamint egy önálló szórvány-övezet egymástól való elhatárolódása. Mendél tehát a klasszikus település-kategóriákba igyekszik "beleilleszteni" az alföldi mezővárost. Az osztott települési rendszer lényegét ilyen szemlélet alapján a következőképpen látja: "A belsőséget mint egészt és a tanyavilágot mint elemi településegységek csoportját olyan külön településeknek kell tekintenünk, amelyek között a legszorosabb kapcsolat abban mutatkozik, hogy a belsőségek egy részének és a tanyaiak egy részének közös az élettere." /Uo. pp. 221-222./ "I Elletér pedig szűkebb értelemben

véve az a terület, ahol egy embercsoport tevékenykedik, tehát pl. a földművesé a szántóföld, az iparosé a műhely, stb." /uo. pp. 220-221/. Láthatjuk tehát, hogy Mendöl is kénytelen elismerni az alföldi mezőváros sajátos vonásait, de ezeket végülis aztárjuk hódítás zavaró hatásai nyomán előállt település-morfológiai torzulásokból származtatja. Számára a vizsgálat egységei egyrészt maguk a klasszikus - így a mezővárosi entitás szempontjából különdleges - településkategóriák, másrészt pedig az európai civilizáció mint elvont integráló-erő és viszonyítási alap. Vizsgálati egységei tehát, melyek alapján a mezővárost megközelíti, tisztán formálisak, funkcionális megközelítési módja pedig egyoldaluan a település-kategóriák nyugat-európai genetikusan meghatározottságának bázisán áll. Ennek megfelelően a mezővárosi fejlődést vizsgálva, eltekint annak genetikusan meghatározottságától, és pedig azon az alapon, hogy Magyarország a középkor végén egészében véve európaizálódott, a visszahozhatatlanul teret vesztett a nomád életforma. Tehát a mezőváros, miként közvetlen bennfoglaló egysége, ettől kezdve mind a mai napig csak európai kategóriákkal ragadható meg.²⁸

A fentiek értelmében semmiféle nem-par excellence városfunkciót nem ismer el, pontosabban funkcionálisan egyetlen települést sem minősít városnak, ha az genetikusan meghatározottsága szerint nem az /hiszen felfogása szerint Európában csak klasszikus értelemben vett város létezhet/.²⁹ Így az - Erdei szerint az osztott települési rendszerben immanensen bennerejlő - lakóváros-funkciót sem ismeri el par excellence városfunkciónak. Továbbá Mendöl szerint az őstermelés egyetlen ága sem lehet városképző erő, mert a területi asztaszórttság tendenciájával párosul. Szemléletének merev egyoldaluságából következően, mivel a mezőváros genetikusan értelemben - valóban - nem város, funkcionális

szenpontból sem tekinti annak, s ennnyiben kétségbe vonja a mezőváros egyáltalában való létezését. Az eddigiek alapján talán megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy Erdei és Mendöl mezőváros-vitája a "nyugatos" és a "népies" felfogás összeütközésének egyik példájaként tekinthető.

Az Erdei városfelfogását is meghatározó funkcionális városfogalom a Kelet-Európa-kutatások nyomán nyert igazán tág teret, s a város genetikus meghatározottságának szempontja ennek rendelődött alá. Hiszen a kelet-európai városkutatásokat illetően igencsak nagy "fényűzés" lenne - Mendöl felfogásmódjához hasonlóan - a genetikus meghatározottságuk szerint nem-városi települések városfunkcióitól, s így valószínűs funkcionális város-minőségétől is eltekinteni. Általánosságban ez a funkcionális városfogalmon alapuló szemlélet jelölte ki a mezőváros-kutatások helyét is a kelet-európai fejlődési út vizsgálatának körén belül. Így a mezővárosi fejlődés a településhálózat alakulásának keretében, általában mint az interregionális munkamegosztás rendszere kiépülésének, ill. Magyarország európai világgazdaságba történő betagozódásának mozzanata került tárgyalásra.³⁰ Ennek megfelelően különösen a nyugat-európai kapitalizmus 15.-16. századi genezisével kapcsolatos oppidum-fejlődés került előtérbe, mint amely nagyrészt a civitasok erőtlenségéből merítette energiát, s részben a város és falu között lebonyolított közvetítő kereskedelme, részben agrárexportja alapján virágzott.³¹ A mezővárost a kelet-európai fejlődés sajátosságait kutató szerzők - részben a település funkcióinál, részben jogi helyzetüknél fogva - általában a falvak és a civitasok közé eső kategóriaként határozzák meg.³²

Végül soron a mezőváros olyan önálló település-típusként, gazdasági-társadalmi egységként került a Kelet-Európa-kutatások körébe, mint amelynek agrárházon történő felemelke-

dését, funkcionális értelemben vett városi mivoltát a 15. századtól kezdődően az ország elmaradott gazdasági-társadalmi viszonyai tették lehetővé.

A mezőváros az ország európai világgazdasági rendszerbe való betagozódása nyomán hosszú időre "balkanizált" országos piac feltételei között, az ipar és a kereskedelem oldaláról a város, a mezőgazdaság és a kereskedelem oldaláról pedig a nagybirtok által hagyott űrt töltve be, a 15. század végétől egy időre a mezőgazdasági áruterelés és kereskedelem központjává fejlődhetett.

Jegyzetek

1. A reformkori szerzők szigorúan helytörténeti szempontu mezőváros-monográfiáiról R. Várkonyi Ágnes közöl bibliográfiát "Szeremlei Sámuel és a mezővárosok történetének historiográfiája" c. tanulmányában; ld. Századok 1974/4 p. 918., lábjegyzetek.
  2. Id. Wenzel Gusztáv "Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez", Ak. Ért., 1857.
  3. Itt csupán röviden kívánunk utalni arra, hogy Erdei elméletében a mezővárosnak az agrárfunkció oldaláról való megközelítése nyomja rá bélyegét a mezővárosi település genetikus meghatározására. A mezőgazdasági városfunkció oldaláról közelítve - társadalompolitikai elkötelezettségének megfelelően - csupán azokat a településeket veszi mezővárossként számításba, amelyek az 1930-as évekig osztott településszervezetük révén agrárvárosokká fejlődtek.
- A társadalompolitikai megfontolás: az "országépítés városokkal"-elv értelmében, elméleti rendszerében az osztott település elvére, mint városszervező erőre tevődik a hangsúly. Ugyanis a mezővárostörténet-írás népies ágának fel fogásában az osztott települési elv az a mozzanat, amely városi funkció betöltésére tesz alkalmassá egy alapvetően agrárbázisu /tehát genetikus meghatározottsága szerint nem-város jellegű/ települést /vö. Erdei, Város pp. 75-106, Tanya p. 44; Márkus, Kertek, tanyák pp. 26, 126-127/.
- Az osztott településszervezet legmagasabb fejlettségi fokát a tanyarendszerben érte el, amely lehetővé tette, hogy növénytermelő közösségek is várossá emelkedjenek /vö. Erdei, Város p. 76/. Az osztott településszervezet azonban - egészében véve, mivel a nomád, félnomád termelés rendszerében gyökerezik - genetikus meghatározottság. Ennek alapján Erdei a tanyás mezővárosokat genetikus szempontból is városoknak tekinti: "a tanyás városok szervezetében a mezőgazdasági termelőüzem tanyai telepe és ugyanannak a városi hástartása a teljes szétválást valósította meg... ez tette lehetővé, hogy az ... üstermelő település várossá alakuljon". /Erdei, Magyar falu p. 27./ Erdei tehát

várossá alakulásáról, nem pedig városi funkciók felvételéről beszél, olyannyira nem, hogy ugyanitt meg is jegyzi: "a termelés és fogyasztás funkcióinak szervezett szétválása oly különös jellemzője a városnak, hogy e révén még az őstermelő település is város lehet." Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 18. századi tanyás mezőváros genetikusan meghatározottsága szerint továbbra is őstermelők nem-város jellegű osztott települése. Továbbá "a termelés és fogyasztás funkcióinak nevezett szétválása" olyan genetikusan meghatározottság, amely egy bizonyos nomád, fél-nomád gyökertű tradicionális településnek éppugy sajátja lehet, mint a feudalizmus-, ill. kapitalizmuskori városnak. Ily módon lehetséges az, hogy Erdei a fenti genetikusan meghatározottság alapján egy lényegében véve még tradicionális őstermelői település lakóváros funkcióját genetikusan város-meghatározottságként kezelje. /Vö. Erdei, Város, p. 117/.

4. A 15. századi városfejlődés kapcsán Bácskai Vera megjegyzi, hogy ennek "sajátos, agrárnózetű mezővárosi útja egyike azoknak a jelenségeknek, melyek előrevetítik a nyugat- és kelet-európai fejlődés útjának későbbi eltérését, s gyökerei, első jelei az egy évszázaddal később kibontakozó folyamatnak. Éppen ezért ... a mezővárosi probléma feltárása a sajátos közép-kelet-európai fejlődés kutatásának egyik kulcskérdésévé vált." /Id. Bácskai V., Magyar mezővárosok, p.9./ Gyimesi Sándor a mezővárosok agrárexporttal kapcsolatos termelési és kereskedelmi gyűjtőhely-szerepét hangsúlyozza, rámutat arra, hogy az alföldi civisvárosok "enklávé"-szerű fejlődését a világkereskedelembé való közvetlen bekapcsolódásuk tette lehetővé. /Vö. Gyimesi, Városok p. 141./
5. Az interregionális munkamegosztás rendszerébe történő bekapcsolódás Magyarország területi munkamegosztásában leképeződve, a 15. század második felétől visszaszorította a civitasok fejlődését, a hozzájárult egy sor kereskedelmi alcentrum szerepet betöltő oppidum felemelkedéséhez. Ugyanakkor az oppidumok megerősödése jelentős szerepet játszott abban, hogy az ország sok apró piaci körzetre

tagolódása hosszú időre állandósult, hogy ezen belül a civitasok piacörzeteiket nem tudták kiterjeszteni, továbbá, hogy végső soron az országos piac egységesülése a 18. századtól kezdődően agráralapon zajlott le. Ugyanis a mezővárosok egy kétoldalu folyamat egyik pólusán állva meggátolták, hogy az ipari termelők továbbfejlesztésére amúgy is képtelen civitasok kereskedők mezővárosi szektorba való behatolása nyomán esetleg tőkés alapokra helyezték iparukat. Ezzel egyidejűleg viszont egyrészt a város és a falu közötti közvetítőkereskedelmi funkciójuknál fogva, másrészt - mint láttuk - a városi iparos munkaerőt falusi szintű ipari szektorukhoz vonzva, semmilyen továbbfejlődési lehetőséget nem biztosítottak az ipar számára. Sőt, agrárrendszerükbe integrálva az ipart, azonos minőségi szinten biztosítottak stabil kereteket az ipari termelés pusztán mennyiségi növekedése számára, így konzerválva annak elmaradottságát. Ugyanez élt a kereskedelmi tőkére is: a városi tőkét távoltartotta, a kereskedelemből származó hasznát pedig az agrártermelés bővítésére fordította. Az alföldi civisvárosok esetében a többszörösen kezén felhalmozódó pénzvagyont az agrárszektorban találtak elhelyezést /földszerzés, mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó pénzkölcsönzés/. A török korban hirtelen megnövekedett lakosság agrárszükségletei pedig csak tovább erősítették ezt a tendenciát. Az alföldi opidumban "az agrárexport városképző hatása korlátozott maradt, korlátozottabb, mint nagyságrendje lehetővé tette volna. ... Ugyanakkor lehetővé tette a pusztuló falvak lakosságának ... eltartását a város "árkain" belül. / Id. Gyimesi, Városok p. 141./ A mezővárosodás 15.sz. második felétől meginduló folyamata tehát - mely maga is a városi tőkét távoltartotta, kereskedelemből származó hasznát pedig az agrártermelés bővítésére fordította - a nyugat-európai iparcikkimport és a délnémet tőke behatolásának következménye volt, az ország további agrárosodását jelentette és segítette elő. / Vö. Makai, Az abszolutizmus, pp. 213-214; Szűcs, Városok, pp. 98, 180-181; Gyimesi pp. 135-136; Ruzsás-Szűcs, A várostörténeti kutatás, p. 32; Kubinyi, A városi rend, p. 209./

6. Id. Marx, A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai, 5. A politikai gazdaságtan módszere. Bp. 1972. pp. 26-34.
7. E megfogalmazásban - a mezőváros mint egység értelmezéséből adódóan - a hangsúly az őstermelők tradicionális településén van. Hiszen a mezőváros átalakulása ugyanazon településen belül megy végbe, s fokozatosan egy újfajta fejlődésnek adva új helyét - a mezőváros falvasodásának eseteitől eltekintve - , a település továbbra is városfunkciót tölt be. A tradicionális település bomlása pedig - noha csak magából a mezővárosból nem magyarázható - csupán saját, belső mértéke szerint értelmezhető, vagyis az osztott települési rendszer bomlása, a farmtanyák és a haszonbérleti tanyák szaporodásának tendenciája alapján. /Mivel az osztott településszervezet volt az az alapvető belső adottság, az a közvetítő hálózati rendszer, mely lehetővé tette, hogy megfelelő külső feltételek megléte esetén a tradicionális település városi funkciót töltsön be./ Ugyanakkor a mezővárosi lakosok állandó tanyái kinttartózkodásának erősödő tendenciája még valóban csak a bomlás kezdete, amely majd jelentősebb gépi nagyipar városias központban való megtelepedésével teljesebbé ki. Amíg a mezőváros tulajdonképp agrártelepülés marad, amíg a lakóváros nem vesz fel jelentősebb ipari funkciót, addig a város-vidék viszony sem teljesebbé ki a hagyományos értelemben. Ezen az alapon - ti. hogy az alföldi tanya város még a 19.sz. második felében is tulajdonképp agrártelepülés - állíthatja Erdei, hogy az egységes városi szervezet nem bomlott fel. Látnunk kell azonban, hogy a nagyjából homogén agrárjelleg is az átmeneti állapotban van /a kezdődő gyáriparosodás gyűjtőpontja a városias mag, a közvetlen a gyártermelést kiszolgáló kézműipar a tanyaközpontokba települ/, továbbá az agrártermelő külterület és a környékről begyűjtött termények kereskedelmének és feldolgozásának központja közötti viszony a városi piac közvetlen termelőhöz való közelségének minden előnye ellenére a város-vidék viszony kialakulása felé mutat.

A kapitalizmus magyarországi térhódítása a századfordulókig jelentősen előrelendítte ezt a folyamatot, melynek során az agrárbázisú regionális alcentrumok járnak a fejlődés élvonalában. A tőkés iparfejlődés kibontakozásának nyomán a város-hálózat súlypontja fokozatosan eltolódott /a fő ásványkincselőhelyek felé/, s ennek következtében a 20. század eleji stagnálás hosszú időre az átmenet állapotában hagyta az alföldi mezővárosok szerkezetében megindult bomlás folyamatát. / V. Ö.: Perczel Károly, A mai magyar városhálózat, pp. 77-90./

8. Ezzel kapcsolatban meg kell még jegyeznünk, hogy az osztott települési rendszer mint genetikusan meghatározottság a nomád gyökerű, tulajdonrészt állattenyésztő település genetikusan meghatározottságának eleme. Funkcionálásának - tehát lényegében a település városként való funkcionálása lehetőségének - külső feltételeit ökológiai oldalról a földbőség; a társadalom oldaláról a közvetlen bennfoglaló egység urai feudalizmusa /mely viszony az állattenyésztő település, ill. az opidum végpontján rendi kötelekektől való mentességet //vö. Erdei, Város, p. 201//, ill. civisvárosi "illegitim uralmat" feltételezett/, a gazdaság oldaláról pedig a közvetlen bennfoglaló egységgel fenntartott viszonytól teljességgel független exportpiac megléte, s a település közvetlen körzetének nem fejlettebb mivolta alkották. Mindezek meglétében válhatott funkcionálisan várossá és regionális kereskedelmi alközponttá. A termelési szerkezet - szintén külső hatások következtében meginduló - fokozatos belső eltolódása nyomán létrejövő tanyarendszer - mint korábban már láttuk /ld. IV.-VI. fejezet/ - már a bomlás irányába mutatott. Hiszen egyrészt az egységes városi szervezet fennmaradása szempontjából, a lakóvárostól egyre nagyobb távolságra terjesztve ki a művelés hatósugarát, a települési-gazdálkodási rendszer átlépte azt a határt, amelyen belül a mezőváros lakosságának egyre nagyobb hányada még tartós vagy /elsősorban a birtoknagyság függvényében/ végleges kinttartózkodás nélkül folytatni tudta volna a művelést.

Másrészt pedig a tanyarendszer megteremtette az intenzív kerti monokultúra lehetőségének kereteit /és pedig kettős értelemben; a földre való tartós rátelepülés "infrastrukturális" feltételeinek megteremtésével, az elszegényedő kisgazdák és a cselédek kiegészítő jövedelemforrásokra való ráutaltságával/. Ugyanakkor a tanyarendszer lehetővé teszi, hogy most már egyáltalában való agrártermelésen alapuló osztott települési rendszer fennmaradjon, vagyis az alapjaiban még mindig tradicionális település városi funkciót töltsön be; továbbá, hogy a kapitalizmus országos fejlődési tendenciájának függvényében egy ideig még regionális alközpontként működjön. Az osztott települési rendszer fennmaradását ezután már alapvetően az intenzifikálás fokozásának technikai korlátai határolják be. Az ehhez szükséges megfelelő országos "ipari háttér" hiányában és az olcsó helyi munkaerő nagy tömegének meglétében az intenzív kerti monokultúra - exportpiaci lehetőségei ellenére /mely piachoz az agrárváros ráadásul már nem kapcsolódhat közvetlenül, a kapitalizálódó ország bennfoglaló egységétől függetlenül/ - nem teljesedett ki igazán, tért hódítanak a "vegyesgazdaság" elemei, az átmenet folyamata elhúzódik. A mezőváros tanyás mezővárosi alakjában rajzolódna ki igazán az agrárváros kategóriája átmeneti mivoltának jegyei. Mindenesetre az osztott települési rendszer továbbélését - ezek után - távlatilag már ugyanugy csak a mezőgazdaság ipari alapokra való helyezése biztosíthatja, mint a nyugat-európai típusú intenzív monokultúrás agrárvárosokét. Nem érthetünk tehát egyet Erdői agrárvárosi tipológiájával, mely szerint a par excellence agrárvárost az osztott települési rendszerű agrárváros képviseli /vö. Erdői, Magyar város, in: Település, Közgazgatás, Urbanizáció, Bp. 1977. p. 73./ / Vö. továbbá Erdői, Város, p. 86./

9. / Id. Erdői, Tanya pp. 22-37, Város, pp. 13-18; Falu, p. 29.

10. Györffy munkái az osztott települési elv érvényesülésének kontinuitását vizsgálva azt a végkövetkeztetést foglalják magukban, hogy a 18. századi földművelő tanya, a nomád állatteltető központban gyökerezve, még a honfoglalás korát megelőző időkből ered /ld. Az alföldi kertes városok, pp. 71-92/. Györffy valójában a tanyarendszer szabad földhasználatának nomád eredetét kutatja, elsőként határolja el a tanyát a szórványtelepüléstől, s ezzel megállapítja, hogy az alföldi tanyás település kétbeltelkü, melyben a tanya nem külön település, hanem a parasztváros "függeléké" /ld. Tanya, p. 72/. Meghatározása szerint a tanyás gazdálkodás rendszere végső soron "nomád állattartáson alapuló és felépülő mezőgazdasági rendszer" /uo. p. 71/. Az etnográfiai kutatások eredményei alapján az osztott település fogalmát már Erdei konstruálja meg, s tulajdonképpen erre építi fel mezőváros-koncepcióját.
11. Györffy felfogása szerint a tanya azonos nemcsak a magyarság Árpád-kori, hanem a honfoglalást megelőző nemzetségi téli szállásaival. /ld. Györffy, Tanya pp. 74-81./
 Erdei már elhatárolja egymástól a nomád nemzetségi téli szállást és a kertes városok állandó településtől elvált, pusztán termelési célokat szolgáló külső szállását is, /ld. pl. Tanya, pp. 54-55/ s megjegyzi, hogy bár a "néprajz helyesen írja le a tanyák kifejlődését, ... már az egyes fejlődési szak állapotának a megfogalmazására .... nem képes" /ld. uo. p. 36/.
 Györffy fenti állásfoglalásának részletes kritikája azonban Márkus Istvántól ered /ld. Kertek, pp. 16-18/.
12. Ezzel kapcsolatosan a következőképpen jellemzi Erdei az osztott települési rendszer honfoglaláskori gyökereit: "A magyar szállásrendszer nem volt különleges városi településforma, de nem volt falurendszer sem. Olyan egységszervezet volt, amely legősbibb nomád formájában könnyen mozgó telepeket hozott létre.

Ismen csak a tartós megtelepedés utáni alakult város-szervezet, mégpedig olyanná, amely nem a környező falvak rendszerére, hanem a külső szállásokra támaszkodott ... és a szállásvagy a nomád állattenyésztés következménye, nem pedig kizárólagosan etnikai tényezőké." /Id. Tanya, p.55/. Hiszen "külsővárosi települési-gazdasági kultúrformája volt a magyarságnak, úgy, mint csaknem minden más nomád népnek, a külső és belső szállások rendszere". /Id. Tanya, p. 55./ "A z tehát a helyzet, hogy a mai tanyák mezővárosoknak legrégibb őse a honfoglaló magyarság szállárendszeré." /Id. Város, p. 58./ Az állattenyésztés alapvető fontosságának figyelembe vétele mellett azonban, Erdei az osztott települési elv történelmi folytonosságával kapcsolatos érvelésében gyakran támaszkodik a települési elv, mint néphagyomány csaknem töretlen továbbélésére. Okfejtésében az osztott települési rendszer fennmaradásával kapcsolatban gyakran szerepelnek olyan kifejezések, mint pl. "települési kultúra", "nomád néphagyomány", a "termelőhelytől való külön-település izlése", "kényes népi izlés", "a társadalmi viszonyok törvénye", stb. Mára a népi hagyomány hangsúlyozásával párhuzamosan világosan kifejti, hogy az osztott "települési elv" érvényesülésében megfelelő külső kondicionáló tényezők közrehatása is szükséges volt /Id. pl. Tanya, p. 51/, népies szemléletéből - és végső soron a parasztság 20. századi megszűntetésének követeléséből - adódóan, érvelésében kiemelkedő szerepet szán a paraszt-polgári fejlődés irányába mutató népi hagyomány magyarázó erejének. Éppen ezért a tanya mezőváros oldaláról közelíti meg a nomád állattartó települést, s az osztott települési elv hagyományokban élő erejét - éppen a 20. századra vonatkozóan is - , bizonyítandó, helyenként teleologikus szemlélettel kezeli az osztott település rendszerének továbbélését. Így az osztott települési rendszer honfoglalásuk utáni fejlődésével kapcsolatban pl. azt írja, hogy "A későbbi fejlődés folyamán ... ennek a ha-

gyománynak Iti. "az állattól való különlakásnak és a termelőhelytől való különtelepülés izlésé"-nek az érvényesülése tartotta mindig egyenes irányban a tanyarendszer fejlődését." Kétségtelen, hogy a település és a gazdaság már kiépült rendszerének inerciája biztosította a belső feltételeket a tanyarendszer kialakulásához, azonban - mint a dolgot korábbi fejezeteiben már láttuk - alapvetően a külső feltételektől, a mezőváros közvetlen régiójával, illetve bennfoglalt egységeivel való viszonyának alakulásától függött az osztott települési elv érvényesülésének további sorsa. Sőt, továbbmenve, amennyiben a külső feltételek lehetővé tették egy alapján tradicionális forma további fennmaradását, akkor éppen a már addig kiépült települési-gazdasági rendszer "tehetetlenségi ereje" /továbbá a mezőváros civil-város mivolta - vö. Erdei, Tanya, pp. 51-52/ diktálta a módosulás mikéntjét, vagyis a már meglévő mezői kertek magányföldjeinek rendszerébe illeszkedett a gabonatermelés. Tehát a gazdaság fenti feltételeinek meglétében éppen a termelés érdekei diktálták az osztott települési szervezet keretein belül véghezvitt termelési szerkezet-változtatást, nem pedig a társadalmi integráció tendenciája. /Hogy a tanyarendszer kiépülését alapvetően a termelési szükségletek motiválták, bizonyítja az is, hogy a város mint politikai testület érdekeit eleinte kifejezetten sértette a tanyásodás /ld. IV. fej. p. 154/. Ezzel szemben Erdei, noha hangsúlyozza, hogy a gabonatermesztésre való áttérés követelménye nyomán eléfallott kérdés megoldása nem volt öntudatos" /Tanya, p.78/, mégis alapvetően a társadalmi kohóció tendenciájának érvényesüléséből vezeti le a tanyásodást, kijelentve, hogy "a termelés követelménye szerint szórónyokra kellett volna széttelepülni." /ld. up., p. 51./ Ely módon az osztott települési rendszernek a paraszt-polgári közösséget a külső bomlasztó hatásokkal szemben is összetartó erőt tulajdonítva /mely erő a közösség együttlétének hagyományából, a tradicionális közvetlen termelés gazdaságossági szempontjaiból táplálkozik/, a hagyomány

va a rendszert osztott települési elvvé avatja. Ez a népies ideológiától áthatatott "tradicionalista" szempont az agrárváros 20. századi válságának kivezető útját a települési elv töretlen belső energiáinak érvényesülésében bízva, a tanyarendszert felkaroló racionális s egyben humánus gazdaságpolitika megvalósításában látó érvelés eszköztárának elemévé lesz. A hagyománynak az osztott települési rendszer kontinuitásában játszott szerepét illetően ld. Erdei, Tanya, pp. 51, 77-78; Város, pp. 78-79, 225.

13. Ld. Erdei, Tanya, p. 13.

14. Ld. uo. p. 12.

15. Nyugatias jellegű városaink tehát fejlődésük legáltalánosabb törvényei szerint nem különböznek a nyugat-európai városoktól ... Mégis, akár e városok külső képét, akár népességének összetételét, akár társadalmi életük kialakult forrását tekintjük, jellegetesen különböznek a nyugati városoktól. ... A különbség magyarázatát könnyen megtalálhatjuk történeti fejlődésük sajátos vonásaiban .... IA kialakulásukban közreható történeti tényezőknek a megjelenési formája és a megjelenési ideje már eltért a nyugatiaktól.

Nem volt jelentőség nélkül való, azonban végeredményben csak nagyon általános okként szerepel az a körülmény, hogy Magyarország általában egy lépcsővel hátramaradva követte az európai fejlődés útját. Ez magában véve csak városaink viszonylagos kifejeletlenségét magyarázza, de nem oka egyéb sajátos vonásoknak." /Ld. Magyar város, in: T. K.U., pp. 70-71/. Ugyanitt megállapítja, hogy e nyugatias típusú városok a történelmi fejlődés során mindvégig idegen testként ékelődtek az ország testébe, s ennek okát e városok "gyarmatos helyzeté"-ben, vagyis végső soron az e városok idegen népességű lakosságától közvetített nyugat-

európai behatásban jelöli meg. A fentiek alapján Erdei a "különdlő fejlődési utak" tipológiájának /Bertalan László - MKKE Szociológiai tanszék - meghatározása/ elvét vallja. Ezen belül, a település-típusok vonatkozásában, a mezővárost is alapjában véve különdlő fejlődési úton haladó településnek tekinti, a nem mutat rá a mezőváros mint országos fejlődési sajátosság, valamint a "nyugatias jellegű" városok elmaradottságának közös külső, egy nagyobb bennfoglaló egység oldaláról ható feltételeire.

16. A mezőváros 18. századi tanyás mezővárost megelőző alakját, illetve az Alföld régióján kívül eső mezővárosokat illetően a következőket írja: "A mezőváros a régi magyar jognak egy meghatározott várostípusa, azonban nem az a városfajta, amelyet mi nevezünk mezővárosnak. Mezőváros volt minden olyan kisebb város, akár mezőgazdasági, akár másfajta település, amelynek vásárjoga volt és bizonyos önkormányzattal rendelkezett. Ma már nincs ilyen joghelyzet, a ezzel együtt a mezőváros szóhasználat is teljesen háttérbe szorult." /Id. Város, p. 62./

A mezőváros lezúkitott értelmezését tehát végülis pusztán jogi alapon indokolja. Pusztán sajátos joghelyzetnek fogva fel az oppidumot, lényegében tekint el a genetikus meghatározottságaik szerint különbözö agráralapu, illetve bányavidéki településeket a mezővárosi fejlődés útjára készítő európai világgazdaság Magyarország történelmi fejlődésére gyakorolt közvetlen, ill. közvetett hatásaitól.

17. Mint például Mátyusz Elemér vagy Eperjessy Kálmán felfogása szerint. Eperjessy kifejezetten azt hangsúlyozza, hogy "Inléhány alapított vagy folytonossággal bíró várost lezúmitva, minden város átment a mezővárosi fokozaton I, s e folyamat során szerinte lélegyessék a mezővárosi fokon megrekedtek, mások a királyi városok sorába emelkedtek." /Id. Eperjessy Kálmán, Várossink múltja és jelene, Bp., 1971, p. 14./

18. Id. Erdei, Város, p. 141.

19. Vö. uo., p. 105. Meg kell jegyeznünk, hogy e tekintetben

Erdei az őstermelő település mennyiségi vonatkozásaiban - a földbőség mértéke, az illető település lakosságának nagysága - látja az átmenet alapvető feltételét. Vö.: Erdei, Falu, p.109.

20. Ld. ezzel kapcsolatosan az alföldi agrárváros kettős teljesítményéről írottakat /Város, p.104/, ahol Erdei leszögezi, hogy a település feleldotta a város és a falu ellátómódját, továbbá "városi légkörbe" emelte az egyébként őstermelő népességet. Mind közvetlen gazdaságossági, mind társadalmi szempontból a legtükrözősebb települési rendszernek tekinti az alföldi agrárváros "kettős szálláshelyét". /Ld. uo., p.206./
21. Végülis - mint korábban már utasítottuk rá - a városokkal való országépítés távlata hatotta át Erdei egész mezőváros-elméletét, s annak elméleti előfeltevései csak a településpolitikai koncepció keretében érthetők meg és értékelhetők. Ennek megfelelően Erdei természetesen nem agrár minőségében tekinti követendőnek a tanyás mezőváros példáját, hanem kiemelkedő - a magyarországi viszonyok között előremutató - jelentőségét az osztott települési rendszer társadalmi és közvetlen gazdaságossági jelentőségében jelölte meg. Ilyen értelemben, településpolitikai elképzelései szerint "az egész ország városkörnyékekre oszlik, minden vidéknek van városa és csak egy városa van, melyhez a vidék nem elkülönült falvak, hanem a tanyák módjára kapcsolódik, sugaras utthalálással. Ez természetesen nem jelenti a falvaknak tanyákká való felbontását, hanem azt, hogy a falvak is átalakítják a várossal való együttélés formáit, akár a tanyák." /Ld. Bibó István, Tanya és urbanizáció, Valóság 1973/12, p.37./ Ebben a megvilágításban Erdei népies elkülönítettségéből következő "tradicionalista" /vagyis a nemzeti, polgári fejlődésben a népi hagyományokra építő/ felfogása, "tanyás mezőváros-idealizmusa", illetve ezt tükröző elméleti előfeltevései, megfogalmazásain általánosítva - egy "harmadik utas

nemzeti" ideológia és politika, valamint az ezeket alátámasztani igyekvő elmélet eszközeinek tűnnek. "Harmadik utas" abban az értelemben, hogy a nemzeti fejlődés lehetőségeit alapvetően a parasztságra építve keresi. Ennek megfelelően az esztott települési elvet a II. világháború árnyékában tulajdonképpen egyfajta "nemzetmentő erővé" avatja, s nem számol kellőképpen azzal, hogy koncepciójának gyakorlati megvalósulása csak a termelőerők igen magas színvonalán lehetséges, s az akkori Magyarországon még alapvetően a tőke értékesítési szükségletei követelik meg a város-falu viszony mint termelési viszony bővített ujratermelését.

22. Más kérdés azonban, hogy mivel számára a mezőváros a vizsgálati egység, a bomlás irányába ható erőket zavaró külső hatásokként fogalmazza meg, s nem világít rá kellőképpen arra, hogy a zavaró külső momentumok, végső soron a tőkés viszonyok, már belsőkké is váltak, s ezek indukálják a tanyás mezőváros belső létfeltételeinek bomlását.
Vö.: Város, pp. 117-118, 201, 206; Tanya, p. 33; Magyar város, in: T.K.U., p.103.
23. Lássunk például Erdeitől ezzel kapcsolatban egy megvilágító erejű idézetet: "Ha farmszerű kinlakással, tehát örökös kitelepüléssel jár is egyes vidékek tanyáinak az átalakulása, azért annak a tanyáinak, éppenugy a saját városa marad az 'elhagyott' város, mint amikor lakása is volt benne. A változás csak annyi, hogy a lakása kitelepült belőle, de egyéb társadalmi viszonylatai éppen úgy a város körébe kapcsolják, mint azelőtt." /Magyar város, in: T. K.U., p.86./
24. Vö. Erdei, Város, p.56.
25. Vö. uo., p.17.
26. Id. uo., p.14.
27. Id. Mendöl Tibor, Néhány szó az alföldi város kérdéséhez, Földrajzi Közöny, 1959, p. 221.

" Elmult korok viszényait és Európán kívüli tájak kulturáit belülről szemlélve, a települések természetesen másféle-
képpen is osztályozhatók, nemcsak a mi mai, európai
értelemben vett területi munkamegosztásunk valamilyen
formája alapján. Am mindez teljesen közbübs akkor, ha
az európai civilizáció körébe tartozó mai városokat akar-
juk albirálni." /Id. uo., p.227./

Mendél tehát Európa vonatkozásában az "unilineáris fej-
lődési ut" / Bertalan László meghatározása/ elvét vallja,
s ezzel - bármiféle különös genetikus meghatározottságra
való tekintet nélkül - egy kalap alá véve minden régiót
/az adott országban belülieket is/, nem hagy teret semmi-
féle közbüs, közbübs vagy átmeneti település-típus szá-
mára.

29. Figyelemre méltó ebben a tekintetben Mendélnek a telepü-
lések termelő funkciói városi jellegével kapcsolatos ál-
lásfoglalása: "... egy tevékenységet általában csak akkor
tekinthetünk városinak, ha hozzá képest nem belterjesebb
tevékenységű település számára működik." /Id. uo., p. 223./
Tehát a területi munkamegosztás alakulását egyértelműen
egy merev város-falu hierarchiába ágyazza.

30. Vö. pl. Gyimesi Sándor, Városok, p. 138.

31. Id. Bácskai Vera, Magyar mezővárosok, pp. 78-79, 85.

32. Arra, hogy a mezőváros mint település-típus mennyiben
közbüs, ill. mennyiben átmeneti jelenség, Bácskai Vera
mutat rá a legvilágosabban: "Az ipari és kereskedelmi
központok hálózata helyett egy sajátos település-hálózat
alakult ki, olyan településekké, melyek valóban átmenetet
képeztek a falu és a város között. De nem fejlődőfélben,
mozgásban levő átmenetről, hanem sajátos átmeneti típus-
ról van szó." /Id. uo., p. 62./

Hasonlóképpen, Szűcs Jenő is a mezővárosok közbüs hely-
zetét hangsúlyozza. A városhálózathoz elfoglalt hely
alapján, a piaci alcentrum szerepét betöltő kisváros
kategóriájával irragadja meg a mezőváros falu és civitas

közötti helyzetét. /ld. Városok, pp. 179-180./

Sajátos módon fogja fel Mátyusz Elemér a mezőváros falu és város közötti helyzetét. Véleménye szerint a települések pusztán jogállásuk alapján sorolhatók a városok közé. Östermelésük és lakosságuk életmódjának jellege azonban egyáltalán nem emeli őket a falu fölé. Mátyusz eltekint a mezőváros specializálódó ártermelésétől. /ld.

A mezővárosi fejlődés, in: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, Bp., 1953.